एक भारत

ई. पी. भरत पिषारटी

कामधेनुप्रकाशनम्

एकभारतम्

(नाटकम्)

मूल्यम् : रू. ५-००

ई. पी. भरतपिषारटी

ĒKABHĀRATAM

(Sanskrit Drama)

By E. P. BHARATA PISHARODI

Second impression, (Revised) 15th October 1978

Copies 1000

Price : 5-00

Publishers:

KAMADHENU PUBLICATION

P. O. Eranellur, Trichur Dt.,

Kerala, S. India.

Copy-right, reserved by the author

Printed at;

Immanuel Press, Kunnamkulam.

SYNOPSIS·

The plot of the drama is purely imaginary and is not based on any Puranic story. All the characters in it are personification of various natural features of India like Himalaya,Ganga ocean, desert, drought, diseases and so on·

The mountain Himalaya is the father of two daughters. Sindhu the elder and Ganga the younger. Sindu was converted to Islam while rendering her service in Pakistan. Ganga was given in marriage to the ocean· But she is not attuned to her husband His immense dimensions, roaring voice, loud gaffaws with arms raised whenever she approached him, all these displeased her. But Himalaya valued the granduer and depth of his son-in law. All these characters are striving for the prospirity of India.

Here, the desert is the villain With his wife mirage, son storm friends epidemics he strives to destroy the country· At last the hero and villain come in to clash. Being unable to stand against the ocean the desert becomes defeated and India becomes verdant everywhere.

प्रास्ताविकम्

एकभारतं नाम नाटकमिदमितःपूर्वं कामधेनोरङ्गतया प्रकाशलेशं प्राप्तम् । भारतविद्यापीठात् पत्रव्यवहारद्वारा संस्कृतमधीयानानां समेषामपि नाटकमिदं न खलु नैव परिचितमस्ति ।

नाटकस्यास्येतिवृत्तं, नेतिहासादुद्धृतं, नापि पुराणात् समाकलितम् । केवलभावनाकलाकलितस्यास्य समालम्बः सङ्कल्प एवेति प्रथमत एवात्र निवेदनीयमास्ते ।

इतिवृत्तमस्यैवमत्र संक्षिप्यते—

हिमालयस्य पर्वतकुलकूटस्थस्य द्वे दुहितरौ स्तः । ज्येष्ठा सिन्धुः कनिष्ठा गङ्गा च । सिन्धुस्तु माहम्मदजनसंसर्गात्तेषां धर्ममङ्गीचकार । एवं सा स्वजनभ्रष्टा पक्किस्थानप्रदेशेन सञ्चरति । कनिष्ठां तनयां गङ्गां तु पुत्रीवत्सलः स पिता सागराय ददौ । सर्वोन्नतस्स पिता गभीराशयं विशालहृदयं स्वजामातरं सम्यग् जानात्येव । किन्तु, स बहिश्चलः सततमस्थिरप्रकृतिश्च वर्तते । यदा यदा गङ्गा स्वभर्तारं उपगच्छति तदा तदा स बाहुदण्डं उद्यच्छन् फेनपुञ्जमुद्गिरन् अट्टहासमारचयन् तां प्रहर्त्तुमिवाभिगच्छति । गङ्गा तु भीता निराशा निरालम्बा पितुरभिलाषानुवर्तिनी सर्वं विषह्य स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती कालं यापयति । एवंविधासु विषमविक्लवावस्थास्वपि सर्वेऽप्येते हिमालयसागरादयः भारतभूमिमेकीकर्तुं सम्पत्सम्पन्नां च विधातुं अविरतमेकतानहृदयाः प्रयतन्ते ।

मरुरत्र प्रतिनायकः । मरीचिका तस्य धर्मपत्नी । प्रकम्पनः पुत्रः । अतिवृष्टिर्वधूः । दुर्भिक्षमहारोगादयस्तस्य

सखायश्च । सर्वेऽप्येते भारतमखिलमसस्यश्यामलं अप्राणिसञ्चारं च कर्तुं उद्युञ्जते ।

अन्ते पक्षप्रतिपक्षयोः सङ्घर्षः समापतति । घोरे समरे वर्तमाने नायकपक्षो विजयते । प्रतिपक्षः पराजयं च भजते ।

एवं अमानुषाणां अचराणां मानुषीकरणेनापादचूडं विलक्षणमपि सलक्षणमिदं नाटकं इतिवृत्तेऽन्यादृशमिति रसिकतायामद्वितीयमिति प्रयोगविज्ञाने समञ्जसमिति दृश्यप्रबन्धेऽभिनवमिति देशीयोद्ग्रथने समुत्तेजकमिति अदोषैकदर्शां दोषज्ञानां चर्वणार्थमास्वादनार्थं च सप्रश्रयं अवतार्यते ।

एरनेल्लूर, ग्रन्थकर्ता

10—10—1978.

CHARACTERS

हिमालयः — The famous mountain of India.
The father of Ganga, father-in-law of the sea.

समुद्रः— The sea. (Here the bay of Bengal)
Husband of Ganga, son-in-law of Himalaya.

मरुः— The desert.
Villain- Husband of mirage- Father of storm.

प्रकम्पन— storm.
Only son of desert and mirage

महारोगः— Tuberculosis combined with some kind of skin disease.

दुर्भिक्षम्— Poverty.
Both are the comrades of desert in destruction of the country.

गङ्गा— The holy river of India.
Daughter of the Himalaya, wife of the sea.

गोदावरी
सिप्रा } Rivers
पर्णाशा

Comrades of Ganga in protection of India.

मरीचिका Mirage
wife of desert the mother of storm.

भारतमाता The deity of India.

॥ एकभारते प्रथमोऽङ्कः ॥

नान्दी

1 ब्रह्मेत्याहुर्यदीयामविरतिमृषयो राजसीं सर्गशक्तिं
स्थित्यर्थां सत्त्वशक्तिं सकलसुखकरीं विष्णुरित्यामनन्ति ।
धत्ते संज्ञां यदीया मृड इति विषमा तामसी ध्वंसशक्तिः
नित्यः सत्यः स मूर्तित्रयमयविभवः पातु वो विश्वरूपः ॥

(नान्द्यन्ते प्रविशन्ति धृतकुमारिकारूपाः एककण्ठतालपदं विन्यासं-गायन्त्यो नद्यः ।)

सघगानम्

भुवन पावनी—भरत मेदिनी
विजयतां कलयतां भविकमखिल तनुभृताम् ।
तुहिन शैल रजत मुकुट तल्लजाभिशोभिनी ।
नद नदी कदंब धवल हार हृदयहारिणी
(भुवन पावनी-)

उपरि पुष्कर—नित्यभास्वरम्—
तव तनोति विरतिहीनमवनमुदितभास्करम्
मृदुल मलय पवन मन्द वीजनाद्विहर्षिणी
विवश निखिल जन्तुजाल जीवनाभिवर्षिणी ।
(भुवन पावनी-)

टीका

नान्दी=नाटकादीनामादौ क्रियमाणा आशीर्वादरूपा प्रार्थना ।
पद्यम् 1. सारः— ऋषयो यस्य अविरामां रजोमयीं सर्गशक्तिं ब्रह्मा इति आहुः, विश्वस्थितिकारिणीं सुखमयीं सत्त्वशक्तिं विष्णुः इति गणयन्ति, यस्य तमोमयी विषमा ध्वंसशक्तिः मृड

हृदय विमलतां—स्फुटयतीव ताम्
स्फटिक विशद दीर्घिकागणस्तवेह सुमहिताम् ।
परिचरत्यनर्घविकच सुमगणैश्च मधुरिमा-
ममल मञ्जुल स्मितैश्च शरदनूनमधुरिमा ।
(भुवन पावनी-)

जलनिधिर्भुजे—मौक्तिकीं निजे
दधदजस्रमर्चतीव तावकांघ्रिपंकजे ।
तरु कदंब मृग निरन्तराद्रि विपिन शालिनी
ऋषि गणाभिगीत पूत महिम भार भासिनी ।
(भुवन पावनी-)

इति संज्ञां धत्ते, स विश्वरूपः वः पातु ।

ब्राह्मा+इति+आहुः+यदीयां+अविरतिं+ऋषयः । विष्णुः+इति+आमनन्ति । आहुः=वदन्ति । यदीयां=यस्य । अविरतिं=अविरामां । आमनन्ति=मन्यन्ते । धत्ते=दधाति । विषम×सम । मृडः=शिवः । ध्वंसः=नाशः । मूर्तित्रयमयः विभवः यस्य सः । सृष्टि स्थिति संहारात्मिकाः तिस्रो मूर्तय एव तस्य वैभवं इत्यर्थः ।

संघगानम्-'भुवनपावनी...तनुभृताम् ।' सारः— भारतभूमिः विजयताम् । सा अखिलजनानां शुभं विदधातु । कलयतां =विदधातु, तनोतु । भविकं=शुभं । तनुभृतां= (त. पु. ष. ब) =जनानां ।

'तुहिन... हारिणी ।' सारः— सा हिमालयरूपेण उत्कृष्टरजतकिरीटेन नितरां शोभते । तथा नदीसमूहरूपैः शुभ्रहारैः

(गानमन्तरा प्रविशति गंगा)

गंगा— (विलोक्यात्मगतं) अहो! अयमत्र गानमेलावसरः। ममागमनेऽत्र विलंबः समापतितः। अथवाऽस्यां कर्मभूमौ सर्वत्रापि स्वातन्त्र्य दिनमुद्घुष्यते खलु।

गोदावरी— (विलोक्य) अये! ज्येष्ठा गंगा समागता।

गंगा— वत्से, अप्यवसितो युष्माकं कार्यक्रमः?

गोदा— नन्ववसित एव। तथाप्यस्मत्प्रतीक्षा न विफलीकृता।

मनोहारणी च वर्तते। तुहिनं=हिमं। रजतं=रूप्यं। तल्लजः प्रकाण्डं इत्येतौ उत्कृष्टार्थे प्रयुज्येते। मुकुटतल्लजः=उत्कृष्टं मुकुटं। पुरुष प्रकाण्ड=उत्कृष्टः पुरुषः। नदः=जलप्रवाहः। कदंबः=समूहः। धवलहारः=शुभ्रमौक्तिकमाला।

'उपरि...भास्करम्।' सारः- सूर्योदयेन नित्यभास्वरं आकाशं तव अविरतं रक्षणं कुरुते। पुष्करं=आकाशं। तनोति=करोति। विरतिहीनं=विरामरहितं। अवनं=रक्षणं। उदितः=भास्करः यस्मिन् तद्।

'मृदुल...वर्षिणी।' सारः- मलयानिलस्य वीजनसुखमनुभूय सन्तुष्टा सा सकलजीविनाँ जीवितं जलं च वितरन्ती वर्तते। जीवनात्+विहर्षिणी। जालः=समूहः जीवनं=जीवः जलं च।

'हृदय...महिताम्।' सारः— इह भारते स्फटिकस्वच्छ तटाका तव महितं मनोनैर्मल्यं स्पष्टीकुर्वन्ति इव। इह=अत्र। दीर्घिकागणः+तव+इह। दीर्घिका=तटाकः।

गंगा—कथमिव?
गोदा—यतोऽन्ते सम्मिलिताऽसि ।
गंगा—अये कीदृशोऽभूदत्रत्य उत्सवः । श्रोतुमुत्सुकास्मि ।
गोदा—तर्हि शृणु ।

'परि चर...मधुरिमा' । सारः- इह उत्कृष्टविकसित-पुष्पसमूहैः वसन्तः इमां भारतभूमिं परिचरति । अन्यूनमाधुर्य-वती शरत् निर्मलमधुरमन्दहासैश्च इमां सेवते । परिचरति=सेवते अनर्घ=उत्कृष्टं । विकच=विकसित । मधुः+इमां । मधुः=वसन्तः । शरद्+अनूनमधुरिमा=अन्यूनमाधुर्यवती । मधु-रिमा=माधुर्यं ।

'जलनिधिः...पकजे ।' सारः समुद्रः स्वहस्ते मुक्ता-मणीन् धृत्वा सर्वदा तावकचरणकमले अर्चतीव । निजे भुजे=स्वहस्ते । मौक्तिकीं=तरंगरूप मुक्ताहार । दधत्=दधानः, धरन् । अजस्रं=सदा । अंघ्रिः=चरणः ।

'तरु...भासिनी ।' सारः- तरुगणैर्निबिडैरद्रिभिः मृग-निबिडैः वनैश्च राजन्ती । मुनिजनगीतेन परिशुद्धमहिम्ना भासमाना च भारतमाता विजयताम् । निरन्तर=निबिड, अवकाशरहिता । पूत=परिशुद्ध ।

विलंबः=कालातिपातः । समापतितः=संभूतः । अपि+अवसितः । अपि=किम्? अपि कुशलं?=किं कुशलं? ननु+अवसितः । कथमिव=कथं? अत्रत्यः=अत्र संभूतः ।

2 धर्मः सभापतिरभूदखिलागमज्ञः,
रंगोऽभवच्च समता जनचित्तहारी ।
स्वातन्त्र्यमुन्नमितवच्छबलां पताकां,
सत्यं तथाकुरुत भाषणमर्थगर्भम् ।

गंगा— हन्त! असुलभोऽयमवसरो नष्टः । तथापीदं वो निवेदनीयमस्ति । सन्ति युष्माकमितोऽप्यधिकानि कर्तव्यानि । मया तु प्रतिजनपदं पर्यटन्त्या बह्ववलोकितमनुभूतं च । हन्त! भारतांबाया विचित्रोऽयमधुनातनो दशाविशेषः । तथाहि—

पद्यम्–2 बोदावरी कार्यक्रमे संबद्धान् विशिष्टातिथीन् परिचाययति । सारः— सकलशास्त्रपारंगतः धर्मः सभायां अध्यक्षपदमलंचकार । समत्वं जनहृदयाकर्षको रंग आसीत् । स्वातंत्र्यं वर्णशबलां पताकां उन्नमितवत् अर्थात् पताकोन्नमनकर्म स्वातंत्र्येण कृतम् । तथा सत्येन भाषणं च कृतम् । आगमः=वेदः । उन्नमितवत्=उन्नमयति स्म । शबला=विविधवर्णयुक्ता ।

वः=युष्माकं इतोऽपि=अस्मादपि । बहु+अवलोकितं ।

3 असारैर्जलधीकृते जनपदे मेघो वरीवृष्यते
देशानूष्मलितानशीतकिरणैर्दन्दह्यतेऽहस्करः ।
लक्ष्यन्ते निबिडाः परं जनपदा भूयोऽपि सान्द्रा जनैः
यन्नापेक्षितमस्ति यत्र ननु तत् तत्रैव पुञ्जीकृतम् ॥

पद्यम्–3 आसारैः...पुञ्जीकृतम् । सारः— भारते प्रतिग्रामं पर्यटनं कृतवती गंगा स्वानुभवं विवृणोति । यत्र प्रदेशे यद् न आवश्यकमस्ति तत्र तदेव सुलभं दृश्यते । इममाशयं आदिम-पादत्रयेणोदाहरति । यो नाम ग्रामः जलधारापातैः समुद्रसदृशः संजातः तस्मिन् ग्रामे मेघः पुनरपि वर्षति । ऊष्मलितान् देशान् सूर्यः स्वैरुष्णैः किरणैः पुनरपि दहति । तथा स्वतः सान्द्रा जन-पदाः अनुदिनं जायमानैर्जनैः पुनरपि सान्द्रा दृश्यन्ते । किं बहुना? यत्र यद् न अपेक्षितं वर्तते तत्र तदेव पुञ्जीभवति । आसारः= धारावर्षः । वरीवृष्यते=नितरां अथवा पुनः पुनर्वर्षति । अशी-तकिरणैः=उष्णरश्मिभिः । दन्दह्यते=नितरां अथवा पुनः पुन-र्दहति । अहस्करः=सूर्यः । लक्ष्यन्ते=दृश्यन्ते । निबिडाः= सान्द्राः । भूयोऽपि=पुनरपि । यद्+न+अपेक्षितं । तत्+ तत्र+एव ।

भणसि=वदसि । अस्मद्राष्ट्रं+ऋद्ध्या=समृद्ध्या । सिद्धिः =लाभः । समध्यासितं=समधिष्ठितं । त्वया+एव+असकृत् =अनेकशः, बाहुवारं । यत्सत्यं=सत्यमेव । पश्य+अस्माद्राष्ट्रस्य +आधुनिकीं ।

पर्णाशा— आह! सत्यभाषिणि गंगे किमेवं भणसि? स्वातंत्र्य-लाभादनन्तरं अस्मद्राष्ट्रमृद्ध्या सिद्ध्या च समध्या-सितमिति त्वयैवासकृत् कथितम्। किमस्मानधुना परिहससि?

गंगा— किमयं विषयः परिहासस्य? वत्से, यत्सत्यमस्माकं स्वातंत्र्यमुपलब्धम्। तथापि तदन्यूनं कर्तुमस्मिन् भारतवर्षे बहवः प्रमेयाः समाधातव्याः। पश्यास्मद्रा-ष्ट्रस्याधुनिकीं दशाम्:—

4 भाषा धर्म वसु प्रान्त वर्णादिभिरुपाधिभिः।
एकसूत्रोच्चितेष्वस्मास्वेकैकोपि विभाजितः॥

एवं च स्वातंत्र्येण विभक्तमपि विविधैरुपाधिभिर्बहुधाऽ-विभक्तं इमं भारतवर्षमेकीकर्तुं शक्ताः प्रशस्ताश्च कतिचन मार्गा मार्गणीयाः। तत्रैतौ प्रमुखौ। एकस्त्वान्तरोऽन्यो बाह्यश्च। अत्राद्यो नैसर्गिकः सनातनश्च यः खलु बाह्यप्रकृतिभिरयथातथी-कर्तुमशक्यः। पश्य,

---

पद्यम—4 सारः— वयं एकसूत्रे ग्रथिता अपि भाषाधर्मप्रान्तादि-भिर्हेतुभिः परस्परं विभक्ताः। वसु=धनं। उपाधिः=धर्मः, विशेषः। एकसूत्रोच्चितेषु अस्मासु एकैकः अपि। उच्चित=ग्रथित।

प्रशस्ताः = उत्कृष्टाः। मार्गणीयाः = अन्वेषणीयाः नैसर्गिकः = स्वाभाविकः। अयथातथीकर्तुं। एकः तु आंतरः अन्यः बाह्यः च।

5 लोकायालोकदात्री जयति दिविषदां भारती भारतेऽस्मिन्
प्रायः सर्वत्र सर्वा जनततिरिह संदृश्यतेऽध्यात्मनिष्ठा ।
आचारास्ते समन्तादपगतकलुषाश्चार्षसिद्धान्तमूलाः ।
एकैकाभिर्विभक्तास्तनुभिरपि सदा चित्तमस्माकमेकम्।।

द्वितीयस्तु जटिलः । यद्यस्माकमखिलैः कर्मभिस्तदर्थैरेव भूयते तर्हि स लघु समाधातुं शक्यः । समृद्धमन्नं सुलभं वस्त्रं सुदृढं भवनं च एकैकस्याप्यावश्यकं; प्रायशस्तन्निष्ठैव एकता दृढा भवति ।

सिप्रा— तथ्यमेव ज्येष्ठा भणति ।

मोदा— अये अविरतमिवास्याः कथितव्यम् प्रतिभाति ।

पर्णाशा— कथयत्वार्या ।

गंगा— अपिच किमु न श्रुतं युष्माभिः यत् किल भारतस्यैश्वर्ये बाधामापादयन्तः केचन भीमाकारा इह सर्वत्राहिण्डन्त इति ।

पद्यम्–5 सारः– बाह्यप्रकृतिभिः अन्यथाकर्तुमशक्यं भारतस्य नैसर्गिकमैक्यं गंगा विशदयति । लोकाय प्रकाशं ददती देवभाषा अस्मिन् भारते आसेतुहिमाचलं विजयते । अत्र सर्वेऽपि जनसमुदाया अध्यात्मनिष्ठा वर्तन्ते । आचारास्तु आर्षसिद्धान्ते अधिष्ठिता एव । एवं च वयं शरीरैर्विभिन्ना अपि अस्माकं हृदयं एकमेव । देवभाषा. आध्यात्मिकबोधक्षणस्वभावः, आचाराः, हृदयविकाराश्च अस्माकं स्वाभाविकमैक्यं वर्धयन्ति । ईदृशमान्तरबन्धं बाह्यप्रकृतिर्निहन्तुं न शक्नोति ।

आलोकः=प्रकाशः । दिविषदां=देवानां । प्राय.=प्रायेण । तति.=समूहः । अध्यात्मनिष्ठा=अध्यात्मिककार्येष्वधिष्ठिता ।

6 तेषां ननु प्रमुख एव मरुर्यदाज्ञां
मूर्ध्ना वहंत्यखिलनाशकराः कराला:,
वात्याऽतिवृष्टिरतिभीषणचक्रवात-
स्तीव्राभितापजननी मृगतृष्णिका च ।।

समन्तात्=सर्वत्र । अपगतकलुषाः=कालुष्यरहिताः । एकैकाभि विभक्ताः तनुभिः अपि ।

जटिलः=सङ्कुलः, विषमः । कर्मभिः तदर्थैः भूयते=कर्माणि तदर्थानि भवन्ति (भावे प्रयोगः) । लघु=द्रुतं । तन्निष्ठाः =तेषु अधिष्ठिताः । तथ्यं=सत्यं ।

अये...भाति=अस्या वक्तव्यं नावसितं, किञ्चिदवशिष्टमिव ज्ञायते । प्रतिभाति=ज्ञायते । बाधा=विघ्नः । आपादयन्तः= कुर्वन्तः । आहिण्डन्ते=अटन्ति, सञ्चरन्ति ।

पद्यम्–6 सारः— भारतस्यैक्ये बाधामुत्पादयन्तः के के वर्तन्ते इत्येतद् गंगा विशदीकरोति । तेषां विनाशकानां प्रमुखः मरुः। तस्याज्ञां वात्या अतिवृष्टिः चक्रवातः मरीचिका च मूर्ध्ना वहन्ति ।

यदाज्ञां=यस्याज्ञां । मूर्ध्ना=शिरसा । अखिलनाशकराः= सर्वसंहारकाः । कराला:=भीकराः । वात्या=प्रचण्डवातः । चक्रवातः=चक्राकृत्या परिभ्रमन् वायुः । मृगतृष्णिका=मरीचिका ।

क्लिन्नाः=जलार्द्राः ।मदुपान्तेषु=मत्परिसरेषु । अटन्त= चरन्तः ।

गोदा — सत्यमेवार्यया कथितम् । अधुना त्वतिवृष्ट्या क्लिन्नाः क्लिष्टाश्च केचन पाण्ड्याः मदुपान्तेष्वटन्तो दृश्यते । ते तु

7 भाण्डैर्महाप्रमाणैः कुञ्चितगात्राः सगृह्यमृगवृन्दाः ।
आबालादावृद्धाद् जना वलन्ते विशीर्णजीर्णपटाः ।।

सिप्रा— अस्ति च मदुपान्तप्रदेशेषु सर्वसंहारी प्रकम्पनपिता मरीचिकाजानिर्महामरुः । स तु मत्पार्श्वभूमिमसस्य-श्यामलामप्राणिसञ्चारां च कर्तुमुद्युक्त इव दृश्यते । यथा हि,

8 बाष्पप्रायास्तिग्मतिग्मांशुतप्ताः वात्याघातैर्दूरमुत्सारिताभ्राः ।
ज्वालाजालैः खेचरान् खेदयन्तः संदृश्यन्ते मारवास्ते प्रदेशाः ।

गंगा— वत्से सर्वमपि मया दृग्गोचरीकृतम् । वयं तु भारत-स्यैक्यतृष्णातो व्याकुलाः स्मः । इदं तु राष्ट्रं वर्णप्रा-

---

पद्यम्-7 सारः— गोदावरी स्वानुभवं प्रस्तौति । तस्याः तीरप्रदेशेषु पाण्ड्याः सञ्चरन्ति । तेषां शरीराणि बृहदाकारान् भाण्डान् समुह्य कुञ्चितानि अर्थात् भुग्नानि (नतानि) सन्ति । ते आबालवृद्धं गृह्यमृगगणैः सह जीर्णपटानि परिधाय पर्यटन्ति ।

मरीचिकाजानिः=मरीचिका जाया यस्य सः=मरीचिकाया भर्ता इत्यर्थः । यथा- जानकीजानिः=रामः । कौसल्याजानिः= दशरथः । असस्यश्यामलां+अप्राणिसञ्चारां ।

पद्यम्-8 सारः— सिप्रा स्वानुभवं विवृणोति । मत्परिसरेषु अत्यूष्मला मरुप्रदेशा वर्तन्ते । ते कठिनसूर्यकिरणसंतप्ताः सन्ति । चण्डवातानामाघातैः मेघान् दूरमुत्सारयन्ति । ते स्वीयज्वाला-भिः खगान् तारकाश्च खेदयन्ति ।

न्तादिभिः शतधा विभक्तम् । तदप्येकमेतदविभक्तमस्माकं प्रतिभाति । तदैक्यस्य विघ्नमापादयन्त एते रन्ध्रप्रहारिणः सर्वेऽप्युच्चाटनीयाः ।

9 यं वा मरुः स्वबलतः खलतीकरोति
तं कुर्महे स्थलममुं पुलकांकुराक्तम् ।
चण्डातिवृष्टिरपि यं जलधीकरोति
तं तन्महे लघु पिपीलिकयाऽपि गम्यम् ॥

ततः सर्वा यूयमधुना भारतस्यैकतार्थमेकतानहृदयाः साधुकृतकर्तव्या भवत ।

तिग्मः=अत्युष्णः । तिग्मांशुः=सूर्यः । दूरं उत्सारितानि अभ्रणि यैः ते । अभ्रं=मेघः । खेचरान्=गगनचारिणः पक्षिणः=नक्षत्राणि च । मारवाः=मरुप्रदेश संबन्धिनः । दृग्गोचरीकृतं=दृष्टम् । ऐक्यतृष्णातः=ऐक्याभिलाषात् । तदपि=तथापि । एकं+एतद् । रन्ध्रप्रहारिणः=अवसरे प्रहर्तुमुद्यताः । उच्चाटनीयाः=निष्कासनीयाः ।

पद्यम्–9 सारः— मूरुः यं प्रदेशं स्वशक्या वृक्षलताद्विरहिं करोति, तं वयं सस्यादिकान् प्ररोप्य रोमाञ्चितान् कुर्मः । तथा यं देशं अतिवृष्टिः समुद्रसदृशं करोति तं पिपीलिकाभिरपि चरितुं शक्यं तन्मः । स्वबलतः=स्वशक्या । खलतीकरोति=लुप्तसस्यं करोति । खलतिः=लुप्तकेशः । आक्त=सहित । चण्ड=भीकर । पिपीलिका=ant

एकतार्थं=ऐक्याय । एकतानहृदया=एकाग्रचित्ताः । साधुकृतकर्तव्याः=सम्यक् कर्तव्यं कृतवत्यः ।

10 कृष्णा त्वान्ध्राननूनाधिकजलसुभगान्, नर्मदा हैहयांस्तान्,
कावेरी चोलपाण्ड्यान् कलयतु, मुरला केरलान् केरपूर्णान् ।
ब्राह्मावर्तान् शतद्रुः सरिदथ, कपिशा चोल्कलान् दण्डकान्तान्,
गोदावर्य, प्यवन्तीन् समधिकविभवान् निर्मलापा च सिप्रा ।

गोदा— यथाऽदिशत्यार्या ।

गंगा— अपि चास्मिन् कर्मणि पिता पितृव्याश्चास्मन्मार्गदर्शकाः
साहाय्यं करिष्यन्ति । तथा हि,

पद्यम्-10 सारः— ज्येष्ठा गंगा स्वकनिष्ठाः कृष्णानर्मदाद्याः स्वस्वकर्तव्येषु नियुंक्ते । कृष्णा अन्यूनाधिकजलदानेन आन्ध्र-प्रदेशं सुभगं करोतु । नर्मदा हैहयप्रदेशं कावेरी चोलपाण्ड्य प्रदेशं च अनूनाधिकजलसुभगं करोतु । तथा मुरला केरलदेशं केरवृक्षैः समृद्धं कलयतु । अथ शतद्रुनदी ब्रह्मावर्तान्, कपिशा उल्कलान्, गोदावरी दण्डकारण्यपरिसरान् तथा निर्मलजला सिप्रा अवन्तीन् च समृद्धविभवान् करोतु ।

हैहयान्+तान् । च+उल्कलान् । गोदावरी+अपि+अवन्तीन् । निर्मलाः आपः यस्याः सा=निर्मलापा । आपः=जलम् । 'अप्' शब्दः बहुवचने एव प्रयुज्यते । अस्य बहुवचनरूपाणि यथा—आपः अपः अद्भिः अद्भ्यः अद्भ्यः अपां अप्सु । आदिशति=आज्ञापयति । पितृव्याः=पितुः भ्रातरः।

11 रोगान् पिता ह्योषधिभी रुरुत्सुः
वात्यां च विन्ध्यस्तरुबाहुदण्डैः ।
चण्डातपं चन्द्रिकया समानं
कुर्याच्च सह्यो मलयानिलेन ॥
(एकैका नद्यः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति)

12 गंगा— कुर्वे सर्वान् प्रदेशान् फलनिवहसमा-
भुग्नशाखद्रुमाढ्यान्
गोदा— प्रत्याकृष्टैः प्रवाहैः परिमितसलिलान्
स्वावकाशाम् विदध्याम् ।
सिप्रा— क्षेत्राण्यक्षामसस्यान्यविफलकृषक-
व्रातवाञ्छानि चाहं,
पर्णशा· यत्रेष्टं तत्र पाथोभरणविधिषु चा
प्यप्रमत्ता भवेयम् ॥

॥ यवनिका ॥

पद्यम्–11 सारः— कथं पिता पितृव्याश्च साहाय्यं करिष्यन्तीति विव्रियते । पिता हिमालयः ओषधिभिः रोगान् रोद्धुमिच्छति । विन्ध्यः उन्नतैः तरुबाहुभिः चण्डवातं रुन्धन् वर्तते । सह्यस्तु मलयानिलेन चण्डातपं चन्द्रिकया समानं च कुर्यात् । ओषधिभिः+रुरुत्सुः=ओषधिभी रुरुत्सुः । क्वचित् रेफात् पूर्वो विसर्गो लुप्यते । तत्पूर्वः स्वरः दीर्घो भवति च । हरिः+रमते =हरी रमते ।

पद्यम्-12 सारः— अहमिदं करोमि, अहमिदं करोमि इति प्रतिज्ञां सर्वाः कुर्वन्ति। गंगा प्रतिजानीते—अहं मत्परिसरेषु वृक्षान् फलभरनम्रान् करिष्यामि। गोदावरी—अहं स्वकीयेष्ववकाशेषु अतिवेगं जलप्रवहं प्रतिनिवर्त्य सलिलव्याप्तिं परिमितां करिष्ये। सिप्रा— अहं क्षेत्रेषु सस्यानि संवर्ध्य कर्षकाणां अभिलाषान् सफलान् कुर्याम्। पर्णाशा— अहं आवश्यकेषु स्थलेषु जलसंभरणे दत्तावधाना च भवेयम्।

फलानां निवहैः शाखाभिः च सहितैः द्रुमैः आढ्यान्। समाभुग्नः=आकुञ्चितः, आनम्रः। आढ्य=युक्त। प्रत्याकृष्ट=प्रतिनिवर्तित। परिमितं सलिलं येषु तान्। क्षेत्राणि+अक्षामसस्यानि+अविकल...। अक्षामाणि सस्यानि येषु तानि। अक्षाम=अक्षीण। व्रातः=समूहः। वाञ्छा=आग्रहः। अविकलाः कृषकव्रातवाञ्छाः येषु तानि। पाथस्=जलं। च+अपि+अप्रमत्ता=प्रमादरहिता।

एकभारते द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति रोषारुणाक्ष उच्चैस्तरमारटन् मरुः)

मरुः- क इमे पाटच्चराः । कस्तेषां विक्रमः । सर्वेऽप्येकीभूताः भारतवर्षाद् मां उत्सारयितुमुत्सहन्ते । (किञ्चिद्विचिन्त्य) अस्ति मे मरीचिका महिषी । सा तु सर्वानपि वशीकर्तुं प्रभवति । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अयि, मरीचिके, क्वासि प्रेयसि? अरी मत्प्राणाधिके सर्वचराचर प्रतारण निपुणे आयाह्यायाहि । त्वां प्रतीक्षमाणस्य मे क्षणाः वत्सरीभूताः । (कर्णं दत्त्वा) किं कथितम्? "वत्सः प्रकम्पनः सुदूरं गत" इति? तर्हि स आयातु । तावत् स्वकलायामेव व्यापृता वर्तस्व । (परिक्रम्य पुनरपि कर्णं दत्त्वा) आः मत्प्रियसखः महारोग आयातीव । अयं कांस्यतालसदृशस्वनं कासमाम्रेडमानः शंखशकलसदृक्षं श्लेष्मनिष्ठीवमुद्गिरमाणः भल्लाकतफल संकाशैः स्फोटकदंबैः पूयशोणितस्रोतोभिः अनन्तरशरीरान्तरः श्वासधारा विस्फारित पार्श्वास्थिबन्धो महारोगः इत एवभिगच्छति ।

(यथानिर्दिष्टवेषः महारोगः प्रविशति ।)

।। द्वितीयोऽङ्कः ।।

रोषारुणाक्षः=रोषेण अरुणे अक्षिणी यस्य सः, कोपरक्तनयनः । अक्षिशब्दः बहुव्रीहौ अकारान्तो भवति । आरटन्=गर्जन् । के+इमे । पाटच्चराः=चौराः । उत्सारयितुं=निष्कासयितुं । उत्सहन्ते=उद्युक्ताः भवन्ति । प्रभवति=शक्नोति । नेपथ्यं=वेषविधानशाला । अवलोक्य=वीक्ष्य । क्व+असि ।

मरुः- (उपसृत्य) अहो नु खलु भोः क्वासीः प्रियसख! कस्को वार्ताविशेषः। आयाह्यास्यताम्! (इति हस्तसङ्केतं करोति)

महारोगः— (आसीनः) प्रभो, अयमत्रभवते सप्रश्रयः प्रणामः। अत्रभवतःकृपया यच्चिन्त्यते तत्तथैव प्रायशः साधितं भवति। तथा हि—

प्रतारणं=वञ्चना। आयाहि +आयाहि=आगच्छ। कर्णं दत्त्वा =दूरात् मरीचिकायाः शब्दः श्रूयते इति नटित्वा। स्वकला= परवञ्चनकला। आयाति+इव। कांस्यतालः=a drum made of brass. स्वनः=शब्दः। कासः=cough. आम्रेडमानः=आवर्तमानः। सदृक्षं=सदृशं। श्लेष्मा=कफः। निष्ठीवः =spittle श्लेष्मन्+निष्ठीवः=श्लेष्मनिष्ठीवः। समासे पूर्वपदानां अन्तिमो नकारो लुप्यते। यथा- राजन्+पुरुषः=राजपुरुषः। उद्गिरमाणः=उद्गमन्। भल्लातकं =marking nut. संकाशः= सदृश। स्फोटः=व्रणं। पूयं=pus शोणितं=रक्तं। स्रोतस् =प्रवाहः। अनन्तरशरीरान्तरः=व्यापशरीरः। श्वास .....बन्धः =यस्य श्वासोच्छ्वाससमये पार्श्वास्थीनि विकसन्ति सङ्कुचन्ति च, सः। विस्फारित=विकसित। उपसृत्य=समीपं गत्वा। अहोनुखलुभोः—आश्चर्यादिविकाराधिक्यद्योतनार्थं एतानि निपातानि एकीकृत्य प्रयुज्यन्ते। क्व+आसीः। कः+कः=कस्कः विस्मयादिविकाराणामाधिक्ये किं शब्दस्थविसर्गस्य सकारादेशोऽत्र विशेषः। आयाहि+आस्यताम्। हस्तसङ्केतं करोति=हस्तेन सूचयति। 'अत्रभवान्' 'तत्रभवान्' इति आदरातिशयार्थे प्रयुज्यते। भवान् इत्यर्थः। सप्रश्रय =सविनयः। यद्+चिन्त्यते।

13 मद्रेष्वद्य विषूचिका विसृमरा जगर्ति, कर्णाटके-
षूत्सृष्टाः कठिनार्बुदा, नयनरुग्जालानि चावन्तिषु ।
काश्मीरेषु विषज्वरा विदधते सांहारिकं ताण्डवं
यं देशं प्रविशामि सोऽतिकरुणं व्याक्रोशतीवानिशम् ।

अपिच—

14 भर्ता पश्यति नो प्रियामभिमुखं कोठाङ्कुरैर्दूषितां;
पत्नी नैव तथा पतिं गणयति प्रक्षुब्ध यक्ष्मामयम् ।
बाल व्याधि हतान् स्तनंधय शिशून् रात्रंदिवं क्रोशतः
शप्त्वा स्थण्डिलके क्षिपन्ति विकलाः पामातुरा मातरः।

मरुः—सखे विध्वंसात्मकस्य भगवतः कृपया सर्वमप्य-

पद्यम् 13 सारः— महारोगः स्वविजयवार्तां निवेदयति । मद्रराज्ये विषूचिका व्याप्ता वर्तते । कर्णाटकेषु कठिनार्बुदाः प्रसारिताः । अवन्तिषु नेत्ररोगाश्च विसृष्टाः । काश्मीरेषु विषज्वराः संहारताण्डवं तन्वन्ति । अहं यत्र गच्छामि स देशः अनिदं न रोदितीव, अर्थात् क्रन्दति इति मन्ये ।

विसृमरा=व्यापिनी । जागर्ति = सोल्लासं वर्तते । उत्सृष्टाः=विसृष्टाः । रुग्जालानि=रोगसमूहाः । च+अवन्तिषु। सांहारिकं=संहारात्मकं । व्याक्रोशति=रोदिति । अनिशं=सदा । वि+सृ+मर=प्रसरत् ।

पद्यम्—14 सारः— रोगाः तत्र तत्र जाग्रतीति कथितं । अपि च तत्रत्यानां जनानां भार्याभर्तृपुत्रादिबन्धमपि छेत्तुमहं प्राभवमिति वर्ण्यते । कुष्ठादित्वग्रोगदूषितां प्रियां भर्ता अभिमुखं न पश्यति । क्वचित् पत्नी क्षयबाधापीडितं स्वभर्तारं नैव वीक्षते च । इतरत्र तु पामभिरातुरा मातरः विवशाः सत्यः बालव्या-

स्मत्कुशलायैव । कुतः ।

15 दुर्भिक्षमस्ति मदभीष्टनिदेशकारि
वामा चकास्ति विपुणा च मरीचिका मे ।
आज्ञाकरोऽस्ति सविधेऽखिल भूतचक्र-
विभ्रामणेऽतिनिपुणो मम चक्रवातः ॥

विपीडनेन दिवानिशं क्रन्दतः शिशून् अङ्कात् उद्धृत्य निर्दयं भूतले विक्षिपन्ति ।

कोठः=कुष्ठं । यक्ष्मामयः=क्षयरोगः । व्याधिहतान्=रोगपीडितान् । स्तनन्धयं=स्तनं पिबन् । रात्रिन्दिवं=अहोरात्रं । स्थण्डिलके=भूतले । विकलाः=विवशाः । पामन्=scab. विध्वंसात्मकः=नाशात्मकः । सर्वं+अपि+अस्मत् कुशलाय+एव ।

पद्यम्—15 सारः— स्वकृत्यनिर्वहणे बान्धवाः सुहृदश्च सर्वथा साहाय्यं कुर्युरिति मरुः स्वयमाश्वसिति । मदभीष्टनिर्वहणे तत्परं दुर्भिक्षं मदन्तिके वर्तते । वञ्चनानिपुणा मरीचिका मे पत्नी सर्वथा मम स्वाधीना अस्ति । सर्वचराचराणां चक्रभ्रमणकर्मणि अतिनिपुणः चक्रवातो ममाज्ञानुवर्ती च विराजते ।

मदभीष्टं=मम अभीष्टं । निदेशः=आज्ञा । वामा=सुन्दरी । चकास्ति=शोभते । सविधे=समीपे । भूत...मणे=चराचरगणस्य भ्रमणे । चक्रवातः=whirlwind. अपि+च+एतत्+मे ।

अचिंतन्मे महद्भागधेयं, यदत्र,

16 साहाय्यं कुरुते सर्वरोगाणामाकरो भवान् ।
नैराश्येऽपजये क्लेशे तेजोहानावनाकुलम् ।

महारोगः—तथापि प्रभो, क्वचन मे बाधाश्च संभवन्ति ।

मरुः— कीदृशी तव बाधा?

महारोगः—यत्राहं रोगाणां बीजमावपामि तत्र तदपोहनैकतानाः काश्चन महौषधयः कृतसन्निधानाः दृश्यन्ते ।

मरुः— का नाम ताः? कुत एतत्? कथमेतत्?

महा— तदेव ममाप्यद्भुतमादधाति । तास्तु काश्चन मूलैः काश्चन फलैः काश्चन पत्रैः कुसुमैश्च तान् परिचरन्ति। मयोप्तानि कोटिशो बीजानि तत्क्षण एव नश्यन्ति । तथाहि—

पद्यम्-16 सारः— यत्र यत्र पराजयो भवति तत्र तत्र महारोगः मरोः सहायो भवतीति कथ्यते । आकारः=निधानं । हानिः=नाशः । अनाकुल=दृढ । सर्वरोगाणामाकारः भवान् नैराश्ये, अपजये, क्लेशे, तेजोहानौ अनाकुलं साहाय्यं कुरुते ।

तदपोहनैकतानाः=तेषां अपोहने दूरीकरणे बद्धश्रद्धाः । वप्+त=उप्त sown· कृतसन्निधानाः=सन्निहिताः । आदधाति=जनयति ।

17 लुठन्ति ये परिगतयातनाकुलाः
क्षमातले विलपनमन्दजल्पनाः ।
महौषधैः परिचरितास्त्वनुत्तमैः
भवन्ति ते सुखमसृणाः क्षणान्तरे ।।

मरुः— अहो नु खलु भोः कास्ताः क्षुद्रौषधयोऽस्मत्प्रतिद्वन्द्विन्यः । यदि सन्ति तादृश्यस्तर्हि ता अपि शोषयितुं अस्मत्कलत्रं अलंभवति । अथवा, अस्ति मे वत्सः प्रकम्पनः । स ताः उन्मूलयिष्यति । (नेपथ्याभियुखमवलोक्य) अरी सुन्दरि सर्वाकर्षिणि सकलापकर्षिणि चञ्चलस्वभाविनि कुत्रासि त्वं महामाये । आयाह्यायाहि । (दूरत आयान्तीं मरीचिकां दृष्ट्वा)

पद्यम्–17 सारः– ये नाम मदाक्रमणेन पीडिताः ते फलमूलादीनां परिचरणेन क्षणादेव सुखं प्राप्नुवन्ति । सर्वाङ्गेषु व्याप्तया कठिनवेदनया विवशा ये जनाः विलप्य मन्दीभूतभाषणशक्तयः भूतले लुठन्ति अर्थात् इतस्ततः परिवर्तनं कुर्वते, ते एव जनाः अनुत्तमैः महौषधैः परिचरिताः क्षणान्तरे एव सुखस्निग्धा भवन्ति । परिचरिताः+तु+अनुत्तमैः=अत्युत्कृष्टैः । अस्मादुत्तमं न किञ्चिदस्तीति अनुत्तमं । लुठन्ति=परिवर्तनं कुर्वन्ति (roll) परिगत=सर्वाङ्गेषु व्याप्त।

क्षुद्र=निस्सार । प्रतिद्वन्द्विन्य=प्रतिपक्षभूताः । तादृश्यः+तर्हि । कलत्रं=भार्या । मित्र कलत्र शब्दौ नपुंसके एव प्रयुज्येते । अलंभवति=शक्नोति । अपकर्षिणी=नाशिनी ।

18 नृत्यन्ती सा रोदसोरन्तराले
तृष्णामुष्णोत्तापिनीं वर्धयन्ती ।
आयात्यस्मत्प्रेयसी साधुशीला
वत्सस्योन्नद्धांसके न्यस्तहस्ता ।।

(ततः प्रविशति वत्सप्रकम्पनेन सह मरीचिका)
मरीचिका— (उपसृत्य) जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।

मरुः—अहो नु खलु भोः आगतास्माकं प्रेयसी ! अयमस्माकं वत्सः प्रकम्पनः । आयाहि वत्स आयाहि । अङ्के उपविश । अद्य किं किमद्भुत कर्म कृतम्?

मरीचिका— कथमेतत्कथनीयम्? कियन्तस्तस्य विक्रियाविशेषाः । शैशवसाधारणैः चापलैस्ससुन्मीलितास्ते द्रष्टॄणां कौतुकमादधति ।

मरुः— प्रिये वत्सः कथयतु ।

पद्यम्-18 सारः— मरुः दूरादायान्तीं मरीचिकां वर्णयति - अहो! अस्मत्प्रेयसी आयाति । कथम्? आकाशस्य भूमेश्च अन्तराले नृत्यन्ती, उष्णेन अन्तर्बहिश्च तृष्णां वर्धयन्ती, वत्सस्य प्रकम्पनस्य उन्नते अंसे हस्तं विन्यस्य सा साधुशीला मत्प्रेयसी मां आयाति ।

रोदसोः=द्यावापृथिव्योः, भूमेराकाशस्य चान्तराले । उष्णेन उत्तापिनीं । उन्नद्धांसके=उन्नतस्कन्धे । अंसः=shoulder न्यस्तहस्ता=न्यस्तः हस्तः यया सा, हस्तं न्यस्तवती । न्यस्त=अर्पित । उपसृत्य=समीपं गत्वा। अङ्क=उत्सङ्ग । विक्रिया-

प्रकम्पनः— तात, अद्याहं बहुदूरं गतः । मध्येमार्गं कश्चन कोलाहलाकलितो ग्रामो नयनगोचरीभूतः । स मया मंक्षु जर्जरितः । बहवोऽर्भकाः जरठाश्च गृहभित्तिकानामन्तः प्रपिष्टाश्च । अहो कियान् श्रवणमधुरोऽसावार्तनादः । कियदाकर्षकं तदुदग्राट्टालक निकर विपाटन कटकटायमानमारटितम् । अहं तु क्वचन नृत्यन् कुहचनाट्टहासं कुर्वन् कुत्रचिन्निरन्तरं निघ्नन् हन्त! तात कीदृशी तदाऽसीत् सा मम जैत्रयात्रा!

मरुः- सुष्ठु कृतं वत्स । एवं सर्वघातुकः मन् चिरं जीव ।

मरी— ततोऽपि कथय वत्स किं किं संवृत्तमिति ।

प्रकः- अथ च श्रूयतां तात! ततो मया मध्येमार्गं काचन सवयाः कुमारिका दृष्टा । नाम्ना साऽतिवृष्टिरिति प्रथिता । हन्त! कीदृशं तस्या रूपसौभगम् । सा त्वकस्मादेव—

विशेषः=कर्माणि । समुन्मीलिताः=समुन्मिषिताः । नयनगोचरीभूतः=नयनयोर्गोचरोऽभवत्, दृष्टः । गोचरः=विषयः । मंक्षु=द्रुतं । जर्जरितः=भग्नः। अर्भकाः=शिशवः । जरठाः=वृद्धाः । प्रपिष्टाः=मृदिताः । उदग्र=उन्नत । अट्टालकः=सौधं । निकरः=समूहः । विपाटनं=ध्वंसनं । कटकटायमानं=कटकटेत्येतद्रूपं । आरटितं=शब्दः । उन्नतसौधानां ध्वंसनेन जातः कटकटशब्दः । क्वचन=कुत्रचित् । निघ्नन्=प्रहरन् । सुष्ठु=सम्यक् । घातुकः=घातकः । सवयाः (स. स्त्री. प्र. ए) समानवयस्का । नाम्ना अतिवृष्टिः इतिप्रथिता=अतिवृष्टिरिति नाम । राजा दशरथो नाम्ना अथवा नाम्ना दशरथो राजा=दशरथो नाम राजा । नु+

19 उच्चावचोद्भट तटित् प्रकटाट्टहासा
मत्त द्विपेन्द्र कर सन्निभ तीव्र धारा ।
उत्कर्दमाऽन्धतमसावृतचक्रवाला
चित्तं जहार कवलीकृतभानुबिंबा ॥

ततश्च तात अहं तु तया सहेतस्ततो विक्रीडन् बहुषु जनपदेषु क्षणमात्रेण व्यचरम् । यन्मयोत्पाटितं तत् नचिरादेव साऽप्लावयत् । समग्राणि क्षेत्राणि सपरिच्छदानि गृहाणि युगपदेव प्रणष्टानि । निरन्तं निरालंबं निराशं च सर्वत्रापि मानुष्यकमदृश्यत। हा हन्त! तात किं जानाति, कियद्वा मे मनसश्चारितार्थ्यम्?

मरु३– वत्स! चिरंजीव । पितृहितानुवर्ती वर्तस्व । (मरीचिकां प्रति) अयि चण्डिके, अद्यावामरिभिरप्यनतिक्रमणीयस्यातिथेयौ संवृत्तौ । तं कैश्चन पदविन्यासैर्गानालापैश्च रमय । वत्स! प्रकम्पन त्वमपि मातुर्द्वितीयो भव ।

मरी– (वत्सं हस्ते गृहीत्वा नृत्यन्ती)
धिधिमिद्धिमि धिधिमिद्धिमि धिधिमिद्धिमिधै३ ।

अकस्मात्=यदृच्छया । कुहचित्, क्वचित्, कुत्रचित्=कस्मिश्चित् प्रदेशे ।

पद्यम्–19 सार३— सा अतिवृष्टि३ मम हृदयमाचकर्षेति सक्षेप३ । कथं? क्रमरहितै३ उज्वलैर्विद्युद्गणैः प्रकटमट्टहासं कुर्वती मत्तगजकरप्रमाणां जलधारां वर्षन्ती, सर्वत्र पङ्कमुत्पादयन्ती, दिगन्तरालं अन्धतमसावृतं तन्वती, सूर्यबिंबं कवलीकृत्य अभिमुखमायान्ती सा अतिवृष्टि३ मम चित्तमाचकर्ष ।

प्रकम्पनः— (भ्रष्टताललयं गायन् नृत्यंश्च)
(धिधिमिद्धिमि धिधिमिद्धिमि धिधिमिद्धिमिधैः)

मरीचिका— (सर्वैकृतं नृत्यन्ती)
पूय शोणित पूतिगन्धि नितान्तमस्तु जगत्त्रयम् ।

प्रकम्पनः— (तदेव पठन् नृत्यति)

मरीचिका— (क्वचित् क्वचित् । ादविन्यसनतालादीन
च्युतेराकृष्टा वत्सं तर्जयन्ती)
गलितदशनमुखशतमथ खलतिपलितजर्जरम् ।

प्रकम्पनः— (तदेव पठन् नृत्यति)

मरीचिका— भवतु, भान्तु सर्वतोऽपि पिटककासपीनमाः ।

प्रकम्पनः— (तदेव पठन् नृत्यति)

उच्चावच=विषम, क्रमरहित । उद्भट=उग्र । तटित्=विद्युत् । मत्तद्विपेन्द्रः=मत्तगजः । सन्निभ=सदृश । कर्दमः=पङ्कः । उत्कर्दमा=पङ्कमुत्किरन्ती । अन्ध...वाला=चक्रवाल अन्धतमसं कृतवती । कबली...बिंबा। भानुबिंब कबलीकृतवती । सह+इतस्ततः । उत्पाटितं=जर्जरितं । नचिरात्=झटिति । अप्लावयत्=प्रवाहयति स्म । अद्य आवां अरिभिः अपि अनतिक्रमणीयस्य आतिथेयौ । मातुः द्वितीयः=मातुः सहायः ।

पूयशोणित इत्यादिगानस्य सारः— इदं जगत्त्रयं पूयैः रक्तैश्च दुर्गन्धि भवतु । सर्वेषामपि जनानां दन्ताः पतन्तु ।

द्वावपि— धिंधिमिद्धिमि.....धैं ः।

(नेपथ्ये) अहो सर्वमपि दग्धं विदग्धम् ।

मरुः— (कर्णं दावा) अये कस्यायं स्वरविशेषः । दुर्भिक्षमिवायाति ।

(नेपथ्ये) अहोः सर्वमपि नष्टं प्रणष्टम् ।

महारोगः— अस्मदनुकूलमिव निवेदनम् ।

प्रकम्पनः— (प्रविश्य) ज्ञात मातुलो दुर्भिक्षमितोमुखमेवायाति ।

मरु— आयातु वत्स आयातु । आशास्महे तस्मै पूर्णविजयम् ।

(उपसरद् दुर्भिक्षं दृष्ट्वा) अहो नु खलु भोः दर्शनीयैवास्याकृतिः । यतः,

---

सर्वेऽपि खलतयः पलिताः जर्जराश्च भवन्तु । सर्वत्र पिटकाः कासाः पीनसाश्च विलसन्तु । पूयः=pus. पूतिगन्धि=दुर्गन्धि । नितांतं=नितरां । च्युतिः=भंगः । आक्रुष्टा=क्रोधात् गर्जन्ती । गलित=स्रस्त, पतित । दशनः=दन्तः । मुखशतं=बहूनि मुखानि । खलतिः=bald. पलितः=जराशुभ्रकेशः । भान्तु=लसन्तु । पिटक=ulcer. कासः=cough. पीनसः=catarrh, cold दग्धं=(दह् +त)भस्मीभूतं। दुर्भिक्षं इव आयाति । इतोमुखं=अस्मदभिमुखं । दर्शनीया एव अस्य आकृतिः । दुर्भिक्ष=दारिद्र्य मरोःसखा ।

20 जीर्णैः शीर्णविवर्णवस्त्रशकलैराच्छादिता नग्नता
उन्नम्रास्थिनि गण्डके परिगतास्ते केशकूर्चाः खराः ।
स्वेदासारकपूतिगन्धि च वपुः क्षीणं च साकल्यतो
भो दुर्भिक्ष परं व्यनक्ति विजयोदन्तांस्तवैवाकृतिः ।।

दुर्भिक्षम्— (उपसृत्य हस्तौ प्रसार्य) विजितम् प्रभो विजितम् ।

मरुः— किं नाम विजितम्?

दुर्भिक्षम्— फलितम् प्रभो फलितम् ।

मरुः— किं नाम फलितं, भण । किं ते शीर्षपिण्डम्?

दुर्भिक्षम्— श्रूयताम् । अहमितो गत्वा मध्येमार्गं हत्या-माकारितवान् । सा तु सहसैव,

---

पद्यम्- 20 सारः— दुर्भिक्षमभिसंबोध्य मरुर्वदति । हे दुर्भिक्ष, तवाकृतिरेव विजयवार्तां स्फष्टीकरोति । कथमित्युदाहरति—दुर्भिक्षस्य नग्नता जीर्णैः शीर्णैर्विवर्णैश्च वस्त्रखण्डैः आवृता वर्तते । गण्डयोः द्वे अस्थिनी उन्नते दृश्येते । तादृशयोः गण्डस्थलयोः परुषाः जटिलाश्च केशाः प्रसृता दृश्यन्ते । स्वेद-प्रवाहेण क्षीणमार्द्रं च शरीरं दुर्गन्धं वमति । अतः हे दुर्भिक्ष तव आकृतिरेव विजयवार्तां स्पष्टीकरोति ।

शीर्ण=जर्जर । उन्नम्र=उन्नत । गण्डके=कपोले । परिगतः =व्याप्तः । कूर्चः=जटा । खराः=पुरुषाः । आसारकः=प्रवाहः। वपुः=गात्रं । साकल्यतः=सर्वतः । व्यनक्ति=व्यक्तीकरोति । विजयोदन्तान्+तव+एव+अकृतिः । प्रसार्य=वितत्य After

21 विसारि रसनारुण क्रकच दारुणा, दंष्ट्रिका-
परस्पर विघर्षण स्फुरित तीव्र दावानला ।
कराञ्चल विघट्टनैः स्तनितमुग्रमातन्वती
विशकट कलेबरा धृतरसाऽभ्ययान्निर्भया ।।

मरुः— अहो नु खलु भोः, निपुणः खल्वसि । ततस्ततः।

दुर्भिक्षम्— ततस्तया सह गतवता प्रतिजनपदं मया विक्रीडतम् । यो मयाऽर्धप्राणीकृतः स तया गतप्राणीकृतः । केचन हताः केचन सपरिवारं पलायिताश्च । किं बहुना ।

---

stretching- भण=कथय । हत्या=वधपिशाची । आकारितवान्=आहूतवान्, आह्वानं कृतवान्, शब्दापयामास ।

पद्यम्-21 सारः— भयङ्कराकारिणी सा हत्या मम समीपमागतवती इति संक्षेपः । कथम्? बहिःप्रसृतया क्रकचसदृश्या रक्तवर्णया जिह्वया अतिभीषणा, दंष्ट्रयोः परस्परघर्षणेन दावानलमुद्दीपयन्ती करतलयोः संघट्टनेन कठोरं मेघनिर्घोषमुत्पादयन्ती अत्युग्रस्वरूपिणी सा हत्या निर्भया सती मां सरसमभ्यागच्छत् ।

विसारिरसना=विशालजिह्वा । अरुण=रक्तवर्ण । क्रकच =saw. दारुणा=भीषणा । दंष्ट्रिकयोः परस्परविघर्षणेन स्फुरितः तीव्रदावानलः यस्याः सा । दावानलः=वन्यवह्निः । स्तनितं=मेघगर्जनं । उग्रं=कठिनं । आतन्वती=तन्वाना, उत्पादयन्ती । विशङ्कटकलेबरा=भीषणगात्री । धृतरसा=निदेश निर्वहणे तत्परा । अभ्ययात्+निर्भया । अभि+अ+या+त् । पलायिता=धाविता । किं बहुना=बहुना वर्णनेन किं प्रयोजनं, अतः संक्षिप्य कथ्यते इत्याशयः ।

22 प्रायो निर्वसनीकृताखिलजनाः निर्दग्ध केदारकाः
अन्नालाभ रुजार्तनाद विकलप्राणोत्तपद्वारकाः ।
निष्प्राणीकृत गोव्रजा निरुदकप्रोच्छुष्क कूपान्तराः
वन्ध्यीभूत विनष्ट सस्यविभवाः ग्रामाः सरूपान्तराः ।।

मरुः— सखे सुष्ठु कृतं त्वयापि । सर्वसंहारकः सन् चिरं जीव । सर्वतोमुखविजया वयं प्रवर्धामहे । तथापि सर्वे सावधानाः भवन्तु । भारतवर्षमिमं समृद्धं कर्तुं यतमानाः क्वचनात्र सन्दृश्यन्ते । अस्ति कश्चिद्धिमालयो यः खलु महौषधीभिर्महारोगं उच्चाटयन् वर्तते । तस्यास्ति काचिद्दुहिता गंगा नाम या जलसंभरणादिभिः मत्पदाक्रमणायोत्सहते । एवं तस्य कनिष्ठाश्च वर्तन्ते, विन्ध्यसह्यादयः । तेषां च सन्ति दुहितरः कावेरी गोदावर्यादयः । सर्वेऽपि ते अस्मदुन्मूलने रन्ध्रान्वेषिणोव तन्ते । यद्यस्माकमायोजनासु किञ्चनापि स्खलितं, तर्हि पुनरस्मद्गन्धोपि नावशिष्टः स्यात् । ततः सखायः सावधानाः भवन्तु ।

पद्यम्-22 सारः— मम हत्यायाश्च साहसिकविनोदेन सर्वेऽपि ग्रामा रूपान्तरं प्राप्ताः । कथमेतत् संभूतम्? ग्रामेषु प्रायशः सर्वेपि जना वस्त्ररहिताः कृताः । क्षेत्राणि भस्मीकृतानि । सर्वत्र शिशवः अन्नं अलब्ध्वा सञ्जातया रुजया सार्तानादं क्रन्दित्वा विवशाश्च वर्तन्ते । गोव्रजाः प्राणरहिताः कृताः । कूपा जलशून्याः शुष्काश्च कृताः । सस्यसम्पदो विफलाः विनष्टाश्च जाताः । एवंरीत्या पूर्वं सम्पन्नाः समृद्धाश्च ग्रामा अधुना रूपान्तरं गता दृश्यन्ते ।

23 यस्मिन् रुजो नरगणान् परिमथ्नतेऽथ
वात्या च यं भ्रमणतो विषमीकरोति ।
कालानलो दहति यं कठिनैर्मयूखै-
राक्रंस्यते स विषयो मरुणा तदैव ।।

निर्वसनीकृताः अखिलजनाः येषु ते (ग्रामाः) एवं अन्यत्रापि बहुव्रीहिसमासः । निर्वसनः=वस्त्ररहितः । केदारः=क्षेत्रं । अन्न अलाभ रुजा आर्तनाद विकलप्राण उत्तपद् दारकाः । रुजा=दुःखं । दारकाः=शिशवः ।

सर्वेष्वपि ग्रामेषु भक्षणं न लभ्यते । ततः रोगाः पीडाश्च जायन्ते, ततः आर्तनादः संभवति । तेन क्षीणप्राणाः दुःखिताः शिशवः भवन्ति । तादृशाः ग्रामाः इत्यर्थः । गोव्रजः=गोकुलं । निरुदक=निर्जल । प्र उद् शुष्क=प्रोच्छुष्क । वन्ध्योभूत=विफलीभूत । सरूपान्तराः=रूपान्तरं प्राप्ताः । समासे पूर्वपूर्वपदानां प्रत्ययाः तथा अन्तरान्तरा पदानि च लुप्यन्ते इत्यस्य अत्रत्यानि समस्तपदान्युदाहरणानि भवन्ति । यथा-अन्नस्य अलाभेन जातया रुजया संभूतेन आर्तनादेन विकलप्राणा उत्तपन्तः च दारकाः येषु ते=अन्नालाभ...दारकाः । अत्र जात उद्भूत इत्यादि पदानि समस्तदशायां न दृश्यन्ते । रन्ध्रान्वेषिणः=अवकाशं मार्गयमाणाः । स्खलितं=प्रमादः ।

पद्यम्- 23 सारः— यत्र प्रदेशे अस्माकं जनाः पदं कुर्वन्ति तत्र तत्र ममापि सान्निध्यं नियतमेव स्यात् इति मरुः प्रतिज्ञां करोति । मरुणा स प्रदेश आक्रंस्यते । कीदृशः प्रदेशः? तद्

(पुत्रमालिङ्गय) वत्स प्रकम्पन, त्वं गच्छ। वृष्ट्या दावानलेन च सह प्रतिजनपदमटन् पितुस्साम्राज्यं विशालं कुरु। महारोग! त्वमपि दुर्भिक्षद्वितीयो भूत्वा स्वकृत्यं अविलुप्तं कुरु। अये, प्रेयसि मरीचिके त्वं सर्वेषामपि भ्रान्तिमापादयन्ती मदुपान्त एव वर्तस्व।

24 विदूरगान् साधु विलोभयन्ती
वितन्वती स्वाभिमुखान् हताशान्।
अनन्तदिङ्मार्गविहारिणि त्व-
मनन्तरायं विजयस्व नित्यम्॥

॥ यवनिका ॥

विव्रियते। यस्मिन् प्रदेशे रोगाः नरगणानां मथनं कुर्वते, चण्डवातः भ्रमणं कृत्वा यं प्रदेशं सङ्कुलं करोति, प्रलयाग्निसदृशः चण्डातपो यं प्रदेशं तीक्ष्णैः किरणैर्दहति स प्रदेशो मरुणा आक्रंस्यते।

रुजः=रोगाः। मयूखः=किरणः। आक्रंस्यते=आक्रमणं करिष्यते। विषयः=देशः। अविलुप्तं=लोपरहितं अविकलं। मदुपान्ते=मत्समीपे। अटन्=सञ्चरन्। आपादयन्ती=जनयन्ती।

पद्यम्-24 सारः— मरुः स्वपत्न्याः मरीचिकाया विजयमाशास्ते। हे आकाशमार्गविहारिणि मरीचिके त्वं विदूरे गच्छतो जनान् यथेच्छं विलोभय। स्वाभिमुखमागतान् जनान् निराशान् कुरु। एवं निर्विघ्नं निरंतरं विजयस्व।

विदूरे गच्छन्ति=विदूरगाः। हताशान्=निराशान्। अन्तरायः=विघ्नः।

द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः

एकभारते तृतीयोऽङ्कः

(यवनिकोत्क्षेपणे प्रविशति निपीतमद्य इव मदमन्थर इतस्ततः प्रस्खलन् फेनपुञ्जमुद्गिरन् समुद्यतभुजः समुद्रः)

समुद्रः— (अविस्पष्टाक्षरम्) कुत्र सा गंगा। कुत्र सा गोदावरी। क्व गता सा पर्णाशा। न खलु तासां दास्याः पुत्रीणां मद्गता चिन्ता। ता न जानते अहं कीदृशः प्रभुरस्मीति। अरी गंगे,

25 मत्पेटिकासु रत्नानि विद्यन्ते विविधानि वै।
न दद्यामेकमपि ते यावत् त्वं न मरिष्यसे॥

(परिक्रम्य) अरी, पतिव्रतासु कुलटे, कुलटासु पतिव्रते, त्वं वक्रं गच्छसि कुटिलं च गच्छसि। किन्तु मां नायासि।

तृतीयोऽङ्कः

निपीतमद्यः=मद्यं पीतवान्। मन्थरः=मन्दः। प्रस्खलन्=अस्थिरपदविन्यासः, staggering. फेनः=froth. उद्गिरन्=वमन्। समुद्यतभुजः=ऊर्ध्वं उत्सारितबाहुः। दास्याः पुत्री=पित्रा विना जाता स्त्री, जारजा। इदमतिनिकृष्टं पदं नाटकादिषु नीचाः भाषन्ते। मद्गता=मां विषयीकृत्य।

पद्यम्- 25 सारः— समुद्रो मद्यपानां स्वभावेन भाषया च निरर्थकं प्रलपति; स्वपत्नीः प्रलोभयति च। मत्पेटिकासु अर्थात्

26 विकचकुचे घनजघने सितसिकते चञ्चलालकाञ्चलिके ।
गंगे भंगासंगे चपले विमले क्व वाऽसि तनुतरले ।।

(उच्चैः) अरी उलूककोकिलकलालापिनि त्वं दर्पं करोषि? अस्ति किं ते तावान् जलविभवो यावान् ममास्ति? तव तु जल-मंगुलीपरिमाणान् मत्स्यान् वहति । मम तु द्वीपपरिमाणान् । (किंचित् स्मृत्वेव) आह! कीदृशः स मत्स्योपदंशः!,

---

मदन्तर्भागे विविधानि रत्नानि विद्यन्ते । यावत् त्वं न मरिष्य-से तावत् तेष्वेकमपि ते न दद्याम् । तव मरणानन्तरमेव दास्यन्ते इति भावः। मां नायासि= मां न अभ्यागच्छसि । न+आयासि ।

पद्यम्-26 सारः— समुद्रः गङ्गामभिसंबोध्य कथयति । मम प्राणनाथे गङ्गे त्वं कुत्र वा वर्तसे । सम्यग् विकसितस्तने, गुरु-तरजघने, सिकताभिः स्मितं कुर्वाणे, वीचिकाभिः अलकमलङ्कु-र्वति, तरंगैः भ्रूभंगं रचयन्ति, तरलशरीरिणि, चपले विमले त्वं कुत्रासि?

विकचः=विकसित । जघनः=शरीरस्य मध्यभागः । सिकता=sand. अलकः=चूर्णकुन्तलः, curls. भंगः=तरंगः । उलूकः=पक्षिविशेष., oul. कोकिलः=पिकः । उलूक इव पिक इव च मधुरमालपन्ति । दर्पः=गर्वः । अंगुलोपरिमाणान्= अंगुलीप्रमाणान् । मत्स्योपदंशः=मत्स्येन विरचितं व्यञ्जनं, Fish curry.

27 मन्दाग्निना युवतिभिर्मृदु पाचितः स
खण्डः परं मरिच धूलि विरूषितश्च ।
आलोडितश्च लशुनादिभिरुग्रगन्धैः
लालां प्रवाहयति वक्त्रगुहान्तरान्मे ॥

(त्फू त्फू इति निष्ठीवति) (पुनरपि स्मृत्वेव) किं कथयसि मया मद्यं पीतमिति । तर्हि त्वं मम बाह्वोरालिंगनायासिनी भूत्वा मामधिक्षिपसि? अथवा नायमधिक्षेपः । मम योग्यताप्रमापिणी वाणी । तथाहि—

पद्यम्-27 सारः— तस्य मत्स्योपदंशस्य केवलं स्मरणमेव मम वक्त्रे जलं प्रस्रावयतीति संक्षेपः । स मत्स्यखंडः वक्त्रकुहरात् लालां प्रवाहयति । कीदृशः खंडः? युवतिभिर्मन्दाग्निना अति मार्दवेन सम्यक् पाचितः, मरिचचूर्णैः सम्यग् मेलितः, उग्रग्रन्थैः लशुनादिभिः संपृक्तः स मत्स्यखण्डः मम मुखगुहान्तरे प्रभूतं जलं उत्स्रावयति ।

विरूषितः=मिश्रितः । आलोडितः=संपृक्तः । लशुनः= garlic. लाला=स्वादिष्ठानां भोज्यानां दर्शनेन स्मरणेन वा वक्त्रान्तरात् प्रस्रवत् जलम् । निष्ठीवति=spits. आलिंगनसुखमनुभवन्ती । योग्यताप्रमापिणी=योग्यताया मानदण्डः अर्थात् सूचिका । मद्यपानं मम योग्यतायाः मापकमित्यर्थः ।

28 हन्त! सुधांशौ राजत-
कलशाद् विकिरति सुरां सुधाधवलाम् ।
भुवनेऽत्र को मनस्वी
न खलु पिबेत्, न स्खलेत्, न वा जल्पेत्?

अरी, गंगे, कृष्णे, सिप्रे, अहं पुनः पुनराकारयामि । न खलु यूयं शृणुथ । (किञ्चित् स्मृत्वेव) अहो अन्यत् सर्वमपि स्मृतेरन्तर्हितम् । तदेकमेव मद्यसारे फेनपुञ्ज इव उद्गीर्णम् । यूयमिदानीं देशसेवां कुर्वत्यः स्वच्छन्दं पर्यटन्त्यः स्युः । तर्ह्यटत । सर्वतोऽप्यटत । वयमधुना तदर्थमनुजानीमः । अयि प्रेयसि गंगे, त्वमेवाग्रेसरा भव ।

पद्यम्-28 सारः— अस्मिन् समये ये न पिबन्ति ते मूढा एव । चन्द्रोदये सर्वेऽपि पिबेयुः, प्रस्खलेयुः, जल्पेयुश्च । अत्रोदाहरति । चन्द्र एव स्वकीयात् राजतकुंभात् सुधाशुभ्रं मद्यं विकिरति । एवं स्थिते अस्मिन् लोके को नाम न पिबेत् न स्खलेत् न वा जल्पेत्? सर्वेऽपि पिबेयुः प्रस्खलेयुः जल्पेयुश्चेत्यर्थः । सुधांशुः=चन्द्रः । सुधांशौ सुरां विकिरति=सप्तम्याः विशेषप्रयोगः । यदा सुधांशुः सुरां विकिरति तदा । विकिरति । (त. पु. स. ए) अत्र=अस्मिन् । मनस्वी (न. पु. प्र. ए) =धीरः । प्रस्खलेत्=भ्रष्ट-पदन्यासं चरेत् । जल्पेत्=निरर्थकं प्रलपेत् । आकारयामि=शब्दापयामि । शृणुथ=आकर्णयथ । अन्तर्हितं=अप्रत्यक्षीभूतं । उद्गीर्णं=उद्गतं,बहिर्गतं । स्वच्छन्दं=यथेष्टं । तर्हि+अटत । अनुजानीमः=अनुज्ञां दद्मः । अग्रेसरः=प्रमुखः । नेत्री=मार्ग-निर्देशिका । नेतृ+ई ।

29 अट निकटं स्फुटविकटं पृथुलघटे संकटे जटे जरठं
चल चपलं छलतरलं मधुरजले चञ्चले कले सकले ।

(इति निरर्थकं जल्पन् प्रस्खलन् निष्क्रामति)

(ततः प्रविशति गंगा)

गंगा— आर्यपुत्र, क्व गतो भवान्? मामाकारितवान्? अहमधुना विसृष्टनिखिलकृत्या भवत्सविधमुपागतास्मि । आज्ञापयतु किं करणीयमिति । (परिक्रम्य) हन्त! अत्रापि न दृश्यते । अलब्धार्थो गतः स्यात्? किमहं करवाणि । मया यदाचरितम् तत् तत्रभवते न रोचते । यन्मया प्रियमिति कृतं तत् प्रतिकूलम् फलति । यदाऽहं तत्रभवन्तमुपसरामि तदा स मदभिमुखं निष्ठीवति; दोर्दण्डमुद्यम्याहन्ति; कर्णकठोरं गर्जति च । किं मयात्र करणीयम् । हन्त मत्पितुर्दौर्भाग्यम । द्वे अपि दुहितरावस्य दुःखायैव । यतः,

---

पद्यम्-29 सारः—समुद्रः गंगाया यथेष्टसञ्चारार्थं अनुज्ञां ददाति इति धारणया किमपि जल्पति । अस्य पद्यस्य नास्ति कोऽपि विशेषार्थः । अट=सञ्चर । विसृष्टनिखिलकृत्या=निखिलकर्तव्यानि परित्यज्य । सविधं=समीपं । परिक्रम्य=इतस्ततश्चरित्वा। अलब्धार्थः=प्रयोजनमलब्धवान् । करवाणि=कुर्यां, तनवानि (लोट्. पर. उ. ए.) । उपसरामि=उपगच्छामि । दोर्दण्डम्=करदण्ड । दोः=करः । उद्यम्य=उन्नमय्य, ऊर्ध्वं प्रसार्य । आहन्ति=प्रहरति । दुहितरौ अस्य दुःखाय एव ।

30 व्यथां ज्येष्ठा सिन्धुर्जनयति तुरुष्कैरपहृता
कनिष्ठा त्वाश्लिष्टा सततचपलेनांबुनिधिना ।
तदप्यन्याक्रान्तेर्भरतवसुधा रक्षण विधौ
धुरीणो जागर्ति प्रसृमर विशालोन्नततनुः ।।

अपिच,

31 आवन्ध्यो विन्ध्योऽसौ जनपदशतानामवनतः,
प्रकृष्टां सह्योऽयम् कलयति च सेवामवनतः ।
कनिष्ठानामग्र्यौ मम पितुरभिन्नोज्ज्वलगुणौ
परं तौ कुर्वन्तौ सुलभविभवां भारतधराम् ।।

पद्यम्-30 सारः— स्वपुत्र्योः सिन्धुगंगयोरसुभगजीविते परितप्तोऽपि पिता हिमालयः लोकोपकारायैव प्रवर्तते इति संक्षेपः । तुरुष्कैरपहृता ज्येष्ठा सिन्धुः पितुर्व्यथां जनयति । कनिष्ठा गंगा तु सतत चपलेन अम्बुनिधिना आश्लिष्टा च । तथापि पिता हिमालयः अन्येषां आक्रमणात् भारतभूमेः संरक्षणविषये धुरन्धरो भूत्वा विशालां उन्नतां च तनुं प्रसार्य सदा जागरूको वर्तते ।

तुरुष्कैः=माहम्मदैः । व्यथा=दुःखं । अंबुनिधिः=समुद्रः । आश्लिष्टा=संबद्धा । तदपि=तथापि । आक्रान्तेः (इ. स्त्री. पं. ए) =आक्रमणात् । धुरीणः=भारवाही । प्रसृमरा विशाला उन्नता च तनुः यस्य सः । जागर्ति=जागरूको वर्तते । अपि च=न केवलमेतत् किन्तु अन्यदप्यस्तीत्यर्थः ।

पद्यम्- 31 सारः— हिमवतः कनिष्ठौ विन्ध्यः सह्यश्च यथाशक्ति भारतस्य सेवां तन्वाते । तथाहि, अयं विंध्यपर्वतः

हन्त! अहमीदृशी मन्दभाग्या संवृत्ता (इति रोदिति)

(ततः प्रविशति हिमालयः)

हिमालयः— (गङ्गां दृष्ट्वा) वत्से किमेवमेकाकिनी भूत्वा किमपि प्रलपन्ती विलपन्ती च तिष्ठसि? किं ते कदननिमित्तम्?

गङ्गा— (उपसृत्य) तात वन्दे। मम तु,

32 कदनं खलु शाश्वतः प्रवाहः सिकता हर्ष इवान्तरान्तरा तम्।
गहने विपिने निराश्रयाऽहं रुदती हन्त! नये दिनं कथञ्चित् ॥

हिमालयः— वत्से, शान्ता भव। न खलु देशसेविकानामिदं कातर्यमुचितम्। मोदाः खेदाश्च ताः न विकुर्वन्ति। सर्वदैव ताभिः परार्पितसर्वस्वाभिर्भवितव्यम्। तासां तु सर्वाणः

ग्रामशतानां रक्षणात् सफलः कृतकृत्यश्च वर्तते। अमौ अवनतः अर्थात् विनतः सद्योऽपि प्रकृष्टां सेवां करोति मम पितुः समानगुणौ कतिपयगुणप्रधानौ नौ द्वावपि पर्वतौ इमां भारतभूमिं विभवसमृद्धां कुर्वन्तौ काशिनानं वर्तेते।

अवमध्यः=सफलः सद्योजनः। ग्रामशतानां+अवनतः =अवनात्. रक्षणात्। कलयति=कुरुते। सर्वां+अवनतः= नम्रः। आद्यपादे अवन+तः इति तप्रत्यन्तमव्ययम्। द्वितीये तु अव+नम्+त इति क्तान्तः शब्दः। अग्रयौ=मुख्यौ। अभिन्नाः उज्ज्वलाश्च गुणा ययोस्तौ। कदनं=दुःखं।

पद्यम्-32 सारः— गंगा स्वानुभवं प्रस्तौति। मम जीविते निरन्तरः शाश्वतश्च यः प्रवाहोऽस्ति स प्रवाहो मम मनसि

संकटा, प्रायशो मनोरथा विकलाश्च भवन्ति। तथापि ता अविचलितचित्तवृत्तय एव दृश्यन्ते। त्वमधुना कदनाभिभूता दृश्यसे। कुतस्ते तादृशी धैर्याभिघातिनी व्याकुलता जाता। कथय विस्रब्धम्।

गङ्गा— अद्याहं वंगदेशावधीनां विषयाणांअनावृष्टि संजातां तृष्णां निर्वापयितुं गता। सन्नान् केदारान् प्रसन्नान् कुर्वती सन्तप्तान् कृषीवलान् संतृप्तानातन्वती निर्जलान् जलाशयान् सुलभजलानाकलयन्ती प्रतिग्रामं प्रतिजनपदं पर्यटन्त्यासम्। तदा आर्यपुत्रः आगत्य मामाकारितवान्। यदाहं तच्छ्रवणादितोमुखी न्यवर्ते तदा तत्रभवानितोऽपि विनिर्गतः। धिङ् मामसुलभसौभगां भर्तुरनुवर्तने। (रोदिति)

हिमालयः— (दुहितरं सान्त्वयन्) वत्से·

सर्वदा वर्तमानम् दुःखमेव। तत्प्रवाहमध्ये तत्र तत्र नैमिषिका हर्षा इव काश्चन सिकताश्च दृश्येरन्। किन्तु मम शाश्वतरूपम् दुःखमेव। एवम् दुखात्मकप्रवाहरूपिण्यहम् अतिगहनेषु काननेषु निराश्रया भूत्वा विलपन्ती कथञ्चिदपि दिनानि नयामि।

शाश्वतः=सनातनः, निरन्तरः। सिकता=नदीप्रवाहमध्ये तत्र तत्र विद्यमानाः अल्पतमाः द्वीपाः। (small sandy lands·) तमन्तरा=तस्यमध्ये। गहने=सान्द्रे। कातर्यं=भीरुत्वं। विकुर्वन्ति=विकारकारणानि भवन्ति। ताभिः परार्पितजीविताभिः भवितव्यं=ताः परार्पितजीविताः भवेयुः। सरणिः=मार्गः। सकटा=विषमा। विकलाः=अपूर्णाः। अविचलिताः चित्तवृत्तयः

33 सुमुखि रुदिहि मैवं बद्धवात्सल्यभावम्
जनकहृदयमेवं मा कृथा निष्प्रभावम् ।
प्रशमयितुमभूवं यः क्षमः शत्रुदावं
विसृजति स निकामं धीरमात्मस्वभावम् ॥

अथ च वत्से त्वया स्वपतिं प्रति नैवं संकोचः कार्यः । यत् सत्यं, स मे जामाता सदा प्रक्षुब्धः सततं चञ्चलश्च दृश्यते । तथापि तस्य तद् गाम्भीर्यं अस्मद्राष्ट्रमन्यैरप्रधृष्यं करोति । अपि च पश्य वत्से, स कदापि नातिक्रान्तमर्यादो वर्तते । परिघसदृशान् बाहुदण्डानुन्नमयन् आकाशमुद्भेदयन्निव उच्चकैर्गर्जन् अरिकुलं विभीषयन् सोऽस्माकं कर्मभूमेरंगरक्षको भूत्वा सेवामातनुते । त्वं तस्य बहिश्चाञ्चल्यमेव जानीषे । नास्य गाम्भीर्यं महिमान वा । पश्य,

---

यासां ताः । अभिभूताः=पराभूताः । धैर्याभिघातिनी=धैर्यनाशिनी । व्याकुलता=परवशता । विस्रब्धम्=सविश्वासं । विषयः=देशः । अनावृष्टिः=वर्षाभावः। निर्वापयितुम्=दूरीकर्तुं, नाशयितुं । सन्नान्=क्षीणान् । आतन्वती=कुर्वती । पर्यटन्ती+आसम् । आकारितवान्=आहूतवान्, शब्दापितवान् । इतोमुखी=इदं स्थानमभिमुखीकृत्य । धिक्+मां । 'धिक्' इत्यव्ययं द्वितीयान्तेन सह निन्दार्थं प्रयुज्यते । धिङ् मां=अहं निन्दनीया, अथवा मम जीवितं निन्द्यम् ।

पद्यम्- 33 सारः- हे वत्से रोदनेनालम् । धीरमपि मां मैवमधीरं कुरु । न खलु त्वयैवं रोदनं कार्यं । यद्येवं रुद्यते तर्हि वात्सल्ययुक्तमिदं तव पितुश्चित्तं दुर्बलं स्यात् । योऽहं शत्रुरूपं

34 द्वीपानामयुतं बिभर्ति यदयं नित्यंचलो निश्चलं,
क्रय्याणां यदितस्ततः प्रणयनैर्लोकानयं सेवते ।
यज्जातोऽयमनुत्तमोन्नतकुले यस्मात् स्म सञ्जायते
शान्ताभोधिरपीह तच्छ्वशुरतामापाद्य तुष्याम्यहम् ॥

(नेपथ्ये गानं श्रूयते)

जन गण रमणी भारत धरणी जयति निरन्तर मङ्गलजननी ।
तव मन्द्रं जयवाद्य विशेषं प्रथयति जलनिधिरमदृशघोषम् ।

(जनगणरमणी.....)

दावानलमपि प्रशमयितुं शक्तोऽभूवं सैष तव पिता अधुना रुदतीं त्वां दृष्ट्वा स्वाभाविकमात्मनोधैर्यं मुञ्चति ।

रुदिहि=क्रन्द (लोट्. पर. म. ए)। बद्धः वात्सल्यभावः यस्मिन् । मा कृथाः=माकुरु, न करणीयम् । मा=न । क्षमः=शक्तः। शत्रुदावः=शत्रुरूपो दावाग्निः । विमृजति=त्यजति । निकामम्=नितराम् ।

यत्सत्यं=सत्यमेव । जामाता=दुहितृपतिः भर्ता । अस्मद्भर्तृ+अन्यैः+अधृष्यं=अनाक्रमणीयम् । नातिक्रान्तमर्यादः=सीमानमनुल्लंघितवान् । मर्यादा=सीमा । परिघः=अर्गलः, Iron beam used for shutting huge palace gate. जानीषे=जानासि । उद्भेदयन्=विदारयन् ।

पद्यम्-34 सारः— बहुविधलोकसेवाः कुर्वन्नस्तस्य समुद्रस्य श्वशुरो भूत्वा अहं तुष्टोऽस्मीति हिमालयः वदति । सदा चञ्चलोऽयं समुद्रः चतुःसहितान् अनेकान् द्वीपान् बिभर्ति । क्रयविक्रय-

गङ्गा—(कर्णं दत्त्वा) सिप्रा पर्णाशा चायात इव ।

(पुनरपि नेपथ्ये)

कुसुमैरविरल परिमल मिलितैस्तरु ततिरर्चति नव मधु कलितैः ।
द्वीप द्वीपमयादसमानं यस्यास्सुमहितधर्मवितानम् ।

(जनगणरमणी.....)

(सिप्रा पर्णाशा च गायत्यौ प्रविशतः)

मानुष लक्षानविकल शिक्षानकृत समान् या कर्मसु दक्षान्
सा राजति भुवनैकविभूषा विदलित जन गण मानस दोषा ।

(जनगणरमणी.....)

हिमालयः— अहो श्रवणसुखं गानम् । श्रुत्वा सर्वमपि विस्मर्यते । अयं खलु गानस्य प्रभावः ।

वस्तूनां इतस्ततः प्रेषणैः अयं लोकसेवां कुरुते । यस्मात् समुद्र-वंशात् शान्तसमुद्रोऽपि जातः तस्मादेव वंशान् तव भर्ता वङ्गसमुद्रोऽपि समजायत । तादृशस्य परोपकर्तुः कुलीनस्य समुद्रस्य श्वशुरपदं प्राप्य अहं अतितरां तुष्यामि ।

अयुतम्=दशसहस्रं । बिभर्ति=धरति । यत्=यस्मात् । क्रय्याणां=क्रयविक्रयवस्तूनाम् । प्रणयनैः=प्रेषणैः । यत्+जातः +अयं+अनुत्तम... अनुत्तम=अत्युत्कृष्ट । तस्य श्वशुरतां । तत्+श्वशुरतां=तच्छ्वशुरतां । आपाद्य=प्राप्य ।

गानम्— जनगणरमणी=जनानानन्दयन्ती । तव मन्द्रं...घोषम्= समुद्रः तव जयवार्तां तरंगरूपं वाद्यमाहत्य प्रख्यापयति । प्रथयति =विस्तारयति । च+आयतः+इव । कुसुमैः...कलितैः । वृक्षसमूहः सुगन्धिभिः मधुसङ्कलितैः पुष्पैः भारतमातरमर्चति । अविरल=अनल्प । द्वीपम्...वितानम्=यस्याः असदृशं सुमहित

35 व्यावर्तितेन्द्रियगणं विषयान्तरेभ्य-
श्चित्तं करोत्यविरतात्मसुखानुविद्धम् ।
निद्राति यद्विकसति प्रविलीयतेऽथ
विभ्राजते विहसति क्षणमन्तरेण ॥

पर्णाशा— (हिमालयं निरीक्ष्य सादरमात्मगतम्)

36 बाह्यैः शुभांगैरवदातभावं तथान्तरंगेण गभीरभावम् ।
व्यनक्ति, यद्यप्ययमप्रधृष्योऽप्याभाति सर्वैस्सततमभिगम्यः

विस्तृतं च धर्ममहत्त्वं प्रतिद्वीपं प्राप । अयात्=ययौ । मानुष-
जथान्=या भारतमाता अत्रत्यान् सर्वान् मानुष समूहान् सम्यक्
शिक्षितान् कृत्वा तत्तत्कर्मसु समर्थान् अकरोत् । अविकला
(पूर्णा) शिक्षा येषां ते । अकृत=अकरोत् । (लुङ् आ. प्र. ए
अकृत) समान्=सर्वान् । विदलित जनगणमानसदोषा=जनगण-
मानसदोषान् दूरीकृतवती ।

पद्यम्-35 सारः— गानं अलौकिकेनानन्देन चित्तं मोह-
यति । तद् आकर्णयतां इन्द्रियाणि अन्यविषयेभ्यो व्यावर्त्य चित्त
मन्ततपरमानन्दनिलीनं करोति । तत्तादृशं चित्तं गानश्रवणसमये
कदाचिद् निद्रातीव, कदाचित् विकासं प्राप्नोतीव, कदाचिद् विलय
प्राप्नोतीव, उज्वलतीव, विहसतीव । गानश्रवणन चित्तमीदृश
विकुरुते । व्यावर्तिता इन्द्रियगणा येभ्यः तद् (चित्तं) व्यावर्तित
=परावर्तित। विषयः=इन्द्रियैर्गृह्यमाणं वस्तु । अन्ये विषया=
विषयान्तराणि । अविरतेन आत्मसुखेनानुविद्धं । अविरतम्=
निरन्तरं । अनुविद्धं=सहितं, संबद्धं ।

पद्यम्-36 सारः— पर्णाशा हिमालयम् निरीक्ष्य प्रस्तौति ।

सिप्रा – (गङ्गां निरीक्ष्य सकौतुकमात्मगतम्)

37 उपेयिवांसो द्रवतां प्रायो गुणगणाः पितुः ।
पुत्र्याः प्रवाहाः सञ्जाताः भुवनत्रयपावनाः ॥

(द्वे अप्युपसृत्य) पितृदेव, वन्दावहे ।

हिमालयः— वत्से लोकप्रिये भवतम् । अन्यजीवनार्थायैव युवयोर्जीवनानि भवन्तु ।

पर्णाशा— शिरसा धार्यते सानुग्रहं वाक्यम् । फलितमावयोर्मनोरथैः ।

हिमालयः— अपि कुशलं युवयोर्विषयाणाम् ?

पर्णाशा— तात, अयमेक एवावयोः क्लेशहेतुः ।

हिमालयः— कथमिव?

पर्णाशा— कथमावयोर्विरलभागधेययोर्विषयेषु कुशलं भवति? यत्र स मरुमरीचिकाजानिश्शास्ता वर्तते ।

हिमालयस्य बाह्यावयवाः तस्य परिशुद्धस्वभावम् व्यञ्जयन्ति । तथा अन्तरगेण गांभीर्यं च प्रतीयते । तथैवायम् बाह्यदृष्टया अप्रधृष्यः अर्थात् अनभिगम्य इव प्रतिभाति । किन्तु स सर्वेषामप्यभिगम्यश्च वर्तते ।

अवदातभावम्=विशुद्धस्वभावम् । व्यनक्ति=स्पष्टीकरोति । यद्यपि+अयं+अप्रधृष्यः+अपि+आभाति । आभाति=प्रतिभाति (seems)

पद्यम्-37 सारः— सिप्रा गंगां निरीक्ष्य स्वयं चिन्तयति । पितुर्हिमालयस्य गुणगणाः द्रवीभूय पुत्र्या गङ्गाया भुवनत्रय-

हिमालयः-- आः! मरुर्युवयोर्विषयान् पुनरपि व्यापादयितुं उद्युक्तः? मा मैवम्। असकृत् स मयोद्बोधितः 'अविकृतं वर्तस्वे' ति। न स मां गणयति? अस्तु, अहमधुनैव जामातरं सागरमामन्त्रयामि। स एवार्तानामेकावलम्बः। तद्युवामधुना स्वविषयमेव प्रतिनिवर्तेथाम्। अपारगाधहृदयः स यावत्कालं वर्तते तावत् अस्माकं नास्ति कुतोऽपि भयस्यावकाशः। अहो, विचित्राणि तस्य वृत्तानि।

38 क्षुद्रं परान् स्वमवबोध्य बहिश्चलत्वात्
क्षुद्रान् परान् वितनुतेऽप्रतिमात्मसत्त्वः।
उच्चावचा हि महतां विविधा विलक्षा
विस्मापका दुरवगाहतमाः स्वभावाः॥

पावनाः प्रवाहा जाता इति मन्ये।

उपेयिवांसः=प्राप्ताः। 'इ' धातोः क्वसुप्रत्ययान्तः। द्रवतां=द्रवत्वम्। पावनाः=पुनानाः, शुद्धीकुर्वत्यः।

फलितमावयोर्मनोरथैः=आवयोर्मनोरथाः फलिताः। विषयाणाम्=देशानाम्। व्यापादयितुं=नाशयितुं। मा मैवं न संभाव्यं। अविकृतं=विकाररहितं, यथातथं। एव+आर्तानां+एकावलंबः। तद्+युवां। वृत्तं=चरितं।

पद्यम्-38 सारः— सदा चञ्चलस्वभावोऽयमंबुधिः अतिक्षुद्र इति जना मन्यन्ते। एवं जनानां चिन्तां जनयितुमेव स सततं बहिश्चलो वर्तते। वस्तुतः, जनानां एवं भ्रममुत्पादयन् स तानेव

(हिमालयः पर्णाशा, सिप्रा च निष्क्रामन्ति)

गङ्गा— (अञ्जलिं बद्ध्वा) आर्यपुत्र! क्षमस्व मां अशुद्धत्रिकरणाम्। (सगद्गदं रोदिति)।

(यवनिका)

क्षुद्रान् करोति। समुद्रसदृशानां महतां स्वभावा एवमुच्चावचा भवन्ति। ते अन्यैरवगन्तुं न शक्याः। बहुविधास्ते परेषां विस्मयं च जनयन्ति।

क्षुद्रः=अन्तस्सारशून्यः। अवबोध्य=प्रबोध्य, संज्ञाप्य। बहिश्चलत्वात्=बाह्यचलनस्वभावेन। अप्रतिमं आत्मसत्त्वं यस्य सः। अप्रतिम=असदृश। सत्त्वं=शक्तिः। उच्चावचाः=विषमाः, क्रमरहिताः। विलक्षाः=असाधारणाः। दुःखेन अवगाहितुं योग्याः=दुरवगाहाः। अवगाहितुं=ज्ञातुं। दुरवगाहतमाः=अत्यन्तमज्ञेयाः। अशुद्धत्रिकरणां=मनोवाक् कर्मसु अशुद्धाम्।

तृतीयोऽङ्कः ॥

एकभारते चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशति चिन्ताकुला गङ्गा)

गङ्गा— (आत्मगतम्) आर्यपुत्र! प्रसीद मयि। यन्मयाऽपराद्धं, क्षमस्व। त्वय्यहमशुद्धत्रिकरणा जाता। मम त्वीदृशी दशा।

39 प्रालेय शैल शिखराद् गलिता, पयोधेः
प्राणप्रिया, परिहरामि तृषां जनानां।
साऽहं दहामि नितरामधुनैक्यतृष्णा-
तीव्रोष्मणा महित भारत भूतधात्र्याः॥

आर्यपुत्र, तव दासीं मामनुशाधि। तात हिमालय, पुत्रीमनुगृहाण। अस्माकं अधिष्ठात्र्या एकतापादकं कञ्चन मार्गं प्रदर्शय येनाहं एतां समृद्धां कर्तुं शक्नुयाम्। एवमनवशिष्टकर्तव्यान्तरा च स्याम्। (परिक्रम्य विचिन्त्य च) कथमस्या आर्षभणितिभिरेकीकृताया गिरिजलधिभिरन्यतोऽसंपृक्तायाः अस्मत्

चतुर्थोऽङ्कः

त्वयि अहं अशुद्धत्रिकरणा। तु ईदृशी।

पद्यम्—39 सारः- गंगा स्व विचित्रदशां प्रति शोचति। हिमालयात् अहं प्रवहामि। जलधेः प्राणप्रिया चास्मि। जनानां तृष्णां अहं परिहरामि। तादृशी अहं भारतमातः ऐक्यतृष्णाया ऊष्मणा अधुना दहामि। इदं विचित्रमेव।

कमेभ्यत्र ईदृशमनैक्यं सञ्जातम्? यद्यपि विभिन्ना वर्णा विचित्रा राष्ट्रमीमांसा विविधा भाषाश्च सन्ति तथापि ताः सर्वाः अप्यस्या एकस्मिन्नहिंसाप्रमाणेऽधिष्ठिता वर्तन्ते। (पुनरपि परिक्रम्य विचिन्त्य च) इदं अनैक्यं न खलु चिरस्थायि। किंतु क्षणिकमिति मे प्रतिभाति, यदन्नवस्त्रादीनां मुलभतया दूरीभवत्येव।

(नेपथ्ये)

अपसरत सस्यश्यामलजडाः प्रदेशा अपसरत!

गङ्गा— (कर्णं दत्त्वा) अहो मरोरिवायं निर्ह्रादघोषो निस्वनः।

(पुनरपि नेपथ्ये)

प्रालेयशैलः=हिमवान्। गलिता=अवतीर्णा। तृषा=तृष्णा। नितरां अधुना ऐक्य...ऊष्मणा। शैत्यात् जाता, शैत्येन संबद्धा चाहं ऊष्मणा दहामीति विचित्रमेवेत्यर्थः। भूतधात्री=चराचरजननी। अनुशाधि=(शास् धातोः लोट्. म. ए.) नियोजय, शासनं कुरु। अनुगृहाण (लोट् पर. म. ए.) अनुगृहीतां कुरु। अधिष्ठात्री=आधारभूता। एकतापादकम्=ऐक्यसम्पादकम्। शक्नुयाम्=शक्ता भवेयम्। अनवशिष्टानि कर्तव्यान्तराणि यस्याः सा। तस्याः बहूनि कर्तव्यानि अतोऽप्यवशिष्टानि सन्तीत्यर्थः। आर्षभणितिभिः=ऋषिवचनैः। अन्यतोऽसम्पृक्तायाः=अन्यैः सह न सबद्धायाः। राष्ट्रमीमांसा=राष्ट्रचिन्तागतिः।

नेपथ्ये मरोः गर्जनं श्रूयते। जडाः=चैतन्यशून्याः। अपसरत=दूरं गच्छत। निर्ह्रादः=मेघगर्जनं।

40 या मां क्लिन्नं चिकीर्षुः सरिदिह पयसामन्तकं स्वैः प्रवाहैः
यो वाऽब्दो मत्प्रियायाः मरसविलसितेष्वन्तरायं करोति ।
यश्चास्मद्वत्स तीव्राहति विहृति सहः पादपः पत्तनं वा
सोऽभ्यायातोऽग्रतो मे श्वसितरभसतो नेष्यते भस्मभूयम् ॥

गङ्गा— आहा! मरोरिदमनिष्टं दुःश्रवं निवेदनम् । आर्यपुत्र, मत्कृतं सर्वमपि क्षमस्व । देहि मे तादृशीं शक्तिं यथाहमेनमनिष्टमुत्सारयेयम् । हन्ताहमत्रैकाकिन्यस्मि । (सावेगं परिक्रम्य) अयि पर्णाशे एह्येहि; गोदावरि एह्येहि । वेत्रवति, सिप्रे, ब्रह्मपुत्रे एह्येहि । एष भीषणो मरुरत्र सर्वानाकुलयितुमुद्युक्तो वर्तते । वयं सर्वा अप्येकीभूयावन्तीभ्यस्माल्वेश्य आनर्तेभ्यश्च तमुन्मूलमितुं प्रयतामहे ।

(नेपथ्ये) आर्ये इयमागतास्मि ।

सिप्रा— (प्रविश्य) गंगे पश्य तावत् । तत्र स प्रकम्पनश्चक्रीभूतस्सन् संहारलीलामातनुते ।

पद्यम्-40 सारः— मरुः सर्वमपि फलभूयिष्ठं प्रदेशं भस्मीकरिष्यतीति प्रतिजानीते । या नदी जलप्रवाहाणामन्तकं मां स्वैः प्रवाहैः जलार्द्रं कर्तुमिच्छति तामहम् भस्मीकरिष्यामि । तथा यो नाम मेघः मत्प्रत्न्याः मरीचिकायाः मरसविलासेषु विघ्नकारी वर्तते सोऽपि मम श्वासोष्मणि भस्मीभविष्यति । अथवा यो वा वृक्षो नगरं वा मद्वत्सस्य प्रकम्पनस्य स्वेच्छाविहारं सहमानो वर्तते सोऽपि मद्भिमुखमायातु । मम श्वासवेगे स भस्मभूयम् नेष्यते ।

(नेपथ्ये) आर्ये इयमागतास्मि ।

पर्णाशा— (प्रविश्य) आर्ये गङ्गे तत्र सुदूरं दृष्टिं विक्षिप । स परिभीषणो मरुः शरीरेणोष्माणमुद्गिरन् मरीचिकामुरसा परिलालयन् नेत्राण्यन्धीकुर्वन्निव दृश्यते । एहि वयमद्भ्यः प्रार्थयामहे । (अञ्जलिं बद्ध्वा

41 पारियात्रक ते पुत्र्यै पर्णाशायै सृजेरपः ।
अभितस्त्वां समाक्रान्तान् मरूनुत्सरवै यतः ।

सिप्रा— (अञ्जलिं बद्ध्वा)

क्लिन्नं=जलार्द्रं । चिकीर्षुः=कर्तुमिच्छुः । सरित्=नदी । पयसां=जलानां । अब्दः=मेघः । अन्तरायम्= विघ्नम् । यः अस्मद्वत्सस्य तीव्राहतिं विहृतिं च सहते, सः । पादपः=वृक्षः। पत्तनं=नगरं । सः अभ्यायात. अग्रतः । रभसेन =वेगात् । भस्मभूयम्=भस्मतां । 'त्वं' 'ता' इति भावार्थप्रत्ययवोः स्थाने 'भूयं' अपि प्रयुज्यते । यथा— मर्त्यभूयम्=मर्त्यता, मर्त्यत्वं ।

मरोः इद अनिष्टम् । यथा अहं एनं अनिष्टम् उत्सारयेयं । हन्त अहं अत्र एकाकिनी अस्मि । एहि+एहि=आगच्छ । सर्वान् आकुलयितुं उद्यतः । अपि एकीकृत्य अवन्तीभ्यः माल्वेभ्यः । प्रकम्पनः=चकीभूतः+मन् । आननुतं=करोति । शरीरेण ऊष्माणम् उद्गिरन् । उरसा=वक्षसा (breast) नेत्राणि अन्धीकुर्वन् इव । उद्भ्यः=जलाय ।

पद्यम्-41 सारः— पर्णाशा पारियात्रकपर्वतात् प्रवहति । सा स्वपितरं पारियात्रकं गिरिं जलं प्रार्थयते । तेन जलेन तत्-

42 तात, विन्ध्य जलं देहि सिप्रा प्रार्थयते सुता ।
त्वं धत्से शिरसा नित्यं प्रलयाम्भोभृतां शतम् ॥

(सर्वा नद्यः नववर्षसीकरस्पर्शसुखात् पुलकिता भवन्ति)

ततः प्रविशति क्रोधविस्फारिताक्षो मरुः)

मरुः— अहो नु खलु भोः, अपसरतापसरत । अयमस्माकं विहाररंगः । नो चेद् अस्माकमूष्मणि मियतमेव बाष्पीभविष्यथ । (नृत्यति गर्जत्युत्प्लवते च)

गङ्गा— (धैर्यमवलम्ब्य) किं जल्पसि जाल्म!

मरुः— (प्रत्येकां निर्दिशन्) अहो नु खलु भोः, धिक् त्वां, धिक् तां, धिगेताम् । अये एवं भणथ । (पश्चाद्विलोक्य) प्रिये मरीचिके, त्वत्सदृक्ष्यः काश्चनात्रापि दृश्यन्ते । मामधिक्षिपन्ति च ।

पर्वतपरिसरेषु व्याप्तान् मरुप्रदेशान् दूरीकरिष्ये इति प्रतिज्ञां करोति । त्वां अभितः=तव परिसरे ।

पद्यम्- 42 सारः – सिप्रा विन्ध्यात् प्रवहति । ततः सा स्वपितरं प्रार्थयते । स पर्वतः स्वशिरसा प्रलयमेघानां शतं धरति । तस्मात् प्रभूतं जलं दातुं स शक्त इत्यर्थः । धत्से=वहसि । अंभोभृत्=मेघः ।

सीकरः=जलकणः । पुलकित=रोमाञ्चित । क्रोधविस्फारिताक्षः=रोषविकसितनेत्रः । ऊष्मणि=तापे । उत्प्लवते=कूर्दते Jumps. जल्पसे=असबद्धं प्रलपसि । जाल्म=दुष्ट Rogue. धिक्त्वां=त्वं निन्द्या । धिक्तां=सा निन्द्या । त्वत्सदृक्ष्यः=त्वया सदृश्यः ।

43 त्वमिवैता नदन्त्युच्चैः चरन्ति च ललन्ति च ।
कचाः कुचास्त्वचश्चापि दृश्यन्ते तावका इव ।।

सिप्रा— (मरुं विलोक्य) अपसर दूरम् । अस्माभिः पुत्रीवन्त इति कथ्यन्ते कुलपर्वताः । तादृशीनामस्माकं पुरतः अकुलीन मा भण । अपसर दूरम् ।

मरुः—(ससम्भ्रमम्) अहो नु खलु भोः । हन्त! मरीचिके क्वासि प्रेयसि! सकृन्मे देहि धैर्यम् । (समन्ताद् विलोक्य) हन्त सा न दृश्यते । प्रेयसि मरीचिके! सर्वचराचरप्रतारणनिपुणे अधुना त्वं मा विसृज्य गतासि? (पुनरपि पश्चाद्विलोक्य) वत्स प्रकम्पन, एह्येहि । अयं ते पितृसाहाय्यस्यावसरः । किं न शृणोषि मम आकारितम्? क्व गतस्त्वं वत्स? (किञ्चिद्विचिन्त्य) द्वावपि न मामाकारयन्तं शृणुथः । (धैर्यमवलम्ब्य आत्मगतम्) अथवाऽहं पुरुषो भूत्वा स्त्रीणां शिशूनां च साहाय्यं किमर्थमर्थये । (नदीः विलोक्य प्रकाशं) का यूयम्? कुत्रत्याः? कुतोऽत्रागमनम् । युष्माकं शीतलिमा प्रलयानलसमप्रतापं मां बाधते । न मेऽयं रोचते । अपसरतास्मद्विषयाद् ।

पद्यम्-43 सारः— मरुः स्त्रीस्वरूपिणीः गंगादिनदीः दृष्ट्वा भयाश्चर्यादिभिराविष्टः मरीचिका आहूय कथयति । अयि मरीचिके त्वमिव एताः शब्दं कुर्वन्ति तथा सर्वमपि त्वमिव तन्वन्ति । त्वमिव एता अपि केशान् धरन्ति कुचान् च धरन्ति । त्वचश्च तवेव दृश्यन्ते । कचः=केशः । कुचः=स्तनः । त्वचः=चर्माणि ।

गङ्गा— अयमस्मद्विषयः त्वमितोऽपसर। नातः परं भारतखण्डे ते स्थितिः स्यात्।

मरुः— किमधिक्षिपथ बत भीषयथ? तर्ह्यस्मिन् मरूष्मणि यूयं भस्मीभविष्यथ। (इत्यूष्माणं विसृजति। नद्यः पुनरेव मरुमद्भिरासिञ्चन्ति। सिक्तं जलं सर्वमपि मरोरूष्मणि बाष्पीभवति।)

मरुः— (गर्जन्) अहमखिललोकभस्मीकरणचणो मरुमहाराजः। नैतद्युष्माकं विदितम्। अतः परं विदितं स्यात्। (गर्जन् उपसरति)

नद्यः— (ऊष्माणमसहमानाः) हा भूतधात्रि! हा तात!

गङ्गा— हा नाथ, हा तात

(सर्वा मूर्छन्ति)

(उच्चैस्तरं गर्जन् उदबाहुः इतस्ततः प्रस्खलन् समुद्रः प्रविशति। मरुर्भयविह्वलो भूत्वा मन्दमन्दमपक्रामति)

समुद्रः— (मूर्छितां गङ्गां विलोक्य) हन्त किमेतत्सवृत्तम्? प्रिये कस्ते दुःखहेतुः। अयमस्मि ते परिक्लेशबन्धुः। (परितो विलोक्य) हन्त सिप्रे पर्णाशे किमत्र संवृत्तम्। (तिस्रोऽपि करांचलेन स्पृष्ट्वा मुखानि निरीक्ष्य च) हा हा मूर्छिता यूयम्। को युष्माकं मूर्छनाहेतुः? प्रकृतिशीतला एताः ऊष्माभिहता इव

अस्माभिः पर्वताः=वयं कुलपर्वतानां पुत्र्यः। मा भूत=मा बभूव, न कथनीयम्। त्वं अपि। सकृत्+मे। प्रतारण=वञ्चना। आकारितम्=आह्वानम्। द्वै+अपि। रोचते=प्रिय

लक्ष्यन्ते । (शीतोपचारैः संवाहनादिभिरपि लब्धसंज्ञाः करोति किञ्चिद् विचिन्त्य आत्मगतम्) हन्त! विचित्रं खलु नदीनां चरितं। यतः,

44 नीचैः प्रयान्ति परमोन्नतवंशजाताः
मालिन्यमादधति याः खलु नित्यशुद्धाः ।
सर्वत्र वक्रगतयोऽप्यृजुभावपूर्णाः
सृष्टिं भुवो विदधते प्रलयस्वरूपाः ।

गङ्गा—(नयने उन्मील्य) अये आर्यपुत्रः? (सगद्गदम्) क्षमस्व मत्कृतानपराधान् । (रोदिति)

समुद्रः— (पाणिनाश्रु प्रमृज्य) प्रिये न त्वया किमप्यपराद्धम् ।

(निप्रा पर्णाशा च नयने उन्मीलयतः)

निप्रा— आर्यपुत्रः! [illegible] एतत् (निरीक्ष्य) न वार्यपुत्र एव ।

पर्णाशा— अहो कथमयमार्यपुत्रः ।

समुद्रः— हां आर्यपुत्र एव । समाश्वसिहि । अथ को युष्माकं वैवश्यहेतुः । अयमस्मि सर्वेषां परिक्लेशबन्धुः ।

युगपद्=एकस्मिन्नेव क्षणे । मरुं, [illegible]=जलेन । भस्मीकरणचणः =भस्मीकरणनिपुणः ।

पद्यम्-44 सारः- समुद्रो नदीनां जीविते दृश्यमानं वैरूप्यं विशदीकरोति । नद्यः पर्वतानां उन्नतकुले जाताः तथापि ताः नीचैः प्रयान्ति । नित्यशुद्धाः ताः सर्वाण्यपि मालिन्यानि

किमधुना युष्माकमीहितमस्ति ।

तिस्रः— आर्यपुत्र जीवन देहि येन वयं मरुमुत्सारयेम ।

समुद्रः— कुत्रासावासन्नमृत्युर्मरुः ।

गङ्गा— कुत्राप्यत्रैव अन्तर्हितः स्यात् ।

समुद्रः— क्षणमत्र तिष्ठत । अहं यावत् तं गृहीत्वा आगच्छामि । (निष्क्रामति)

(नेपथ्ये)

हन्त सर्वमपि दग्धं विदग्धम् ।

सिप्रा— आर्ये कस्यायमार्तनादः ।

(पुनरपि नेपथ्ये)

सर्वमपि नष्टम्, विनष्टम् ।

(आर्तनादं कृत्वा अग्रे धावन्तौ दुर्भिक्षमहारोगौ अनुसरन् फलमूलैः ओषधिभिश्चावृतशरीरो हिमालयः प्रविशति ।)

दुर्भिक्षम्— हन्त सर्वमपि पिष्टं प्रपिष्टम् ।

महारोगः— हन्त मृताः स्मः । निर्जीवं मृताः स्मः ।

स्वीकुर्वन्ति । ताः सर्वत्र वक्रं गच्छन्ति, तथापि तासां हृदयं आर्जवेन पूर्णम् । प्रलयस्वरूपाः ता एव विश्वस्य 'सृष्टि विदधति' । अश्रु=बाष्पं । वक्रगतयः अपि ऋजु... । भूः=भूमिः भुवः (ऊ. स्त्री. ष. ए) जीवनं=जलं । कुत्र, असौ, आसन्नमृत्युः =मरणान्तिकगतः । कुत्र, अपि, अत्र, एव । अन्तर्हित=तिरोभूतः । यावदागच्छामि=आगमिष्यामि । रौति=शब्दं करोति

हिमालयः— धावतं धावतम् । इतः परमस्मत्कर्मभूमौ मा पदं कुरुतम् ।

द्वौ— यथा भवानादिशति । न पदं करवाव । न पदं करवाव ।

(मरुं कण्ठे गृहीत्वा समुद्रः प्रविशति)

मरुः— मुञ्च मां देव, मुञ्च मां भाव । (इति दयनीयं रौति)

समुद्रः— अरे ।

45 पिपासुस्त्व पिपासुस्त्व पिब तावज्जलं बहु ।
गर्भिण्या इव ते कुक्षिरुद्गच्छतु यथासुखम् ॥

इति जलं पाययति । मरुः कम्पते नेत्रं विस्फारयति च ।)

(सर्वेपि विविधान् भावान् प्रकटय्य परस्परमवलोकयन्ति)

समुद्रः— (हिमालयस्यान्तिकं गत्वा) तात, वन्दे । अयं जलसंभारः स्वं क्रियतां । (नदीः प्रति) गंगे सिप्रे पर्णाशे आयात । तत्रभवतः पितुः शिरसो जलसंभारमादाय मृदुलमृणालशीतलैः करैः मरुमासिञ्चत । (तिस्रोऽपि तथा कुर्वन्ति । मरुस्सहसैव सस्यश्यामलस्सुरभिलश्च संजायते)

मरुः— (प्रसन्नः वाष्पमुद्गिरन् सगद्गदः हिमालयमुपसृत्य पादयोः पतन्)

पद्यम्— 45 सारः— समुद्रः मरुं गृहीत्वा वदति । यदि त्वं पातुमिच्छसि? पातुमिच्छसि? तर्हि पिब । तव कुक्षिः गर्भिण्याः कुक्षिरिव वर्धतु । विस्फारयति=dilates

46 समं वसन् पापजनैरहर्निशम् ।
समापतं कुत्सितपापकर्मसु ।
ततस्समुत्तारयिता त्वमद्य मे ।
क्षमस्व मां पुत्रधिया शतागसम् ।।

हिमालयः— (मरुं हस्तेन गृहीत्वा उत्तिष्ठ वत्स!

मरुः— तात नियुङ्क्ष्व मामभिमतेषु कृत्येषु ।

हिमालयः— प्रभूतैरुत्पादितैरन्नैस्त्वं कर्मभूमेरस्याः सेवां कुरु । अस्या ऐक्यं आपादयितुं एतदेव त्वया करणीयमस्ति ।

मरुः— तातस्य प्रभावात् ।

हिमा— वर्धस्व वत्स (इत्याशीर्वदति)

मरुः— तात, किमितः परं ते हितं करोमि ।

हिमा— किमतः परं हितमस्ति? तथापीदं भवतु भरत-वाक्यम् ।

(भारतमाता प्रत्यक्षीभवति । सर्वेऽपि अद्भुतादरस्तब्धाः तिष्ठन्ति । भारतमाता सर्वान् अनुगृह्णाति ।)

पद्यम्- 46 सारः— मरुः पश्चात्तापविवशः सन् हिमालयं क्षमां प्रार्थयते । अहं पापजनैः सह अवसम् । अतः नीचेषु पापेषु च कर्मसु आसक्तोऽभवम् । तस्मात् कुत्सितजीवितात् त्वमेव मां उदतारयः । तव पुत्र इति मत्वा शतापराधिनं मां क्षमस्व । अहर्निशम्=रात्रिन्दिवम् । पुत्रधिया=पुत्र इति बुद्ध्या । शतागसं=शतापराधिनं । शतं आगांसि यस्य सः =शतागाः । आगस्

(सर्वे मुकुलितहस्ताः एककण्ठताललयं गायन्ति ।)

बहुविधैर्मतैर्धर्म कर्मभिर्विभव रीति विश्वास जीवनैः,
बहुविधाप्यनूनैक्यशोभिनी विजयतां चिरं भारतावनी ।
क्वचन पर्वताः पल्वलाः क्वचित् कुहचनर्द्धकेदार भूमयः ।
बहुविधैवमप्यैक्यभामिनी विजयतां चिरं भारतावनी ।
सधननिर्धनैः प्राज्ञपामरैः अलसजागरूकैश्च मानवैः
बहुविधाऽप्यमन्दैक्यहारिणी विजयतां चिरं भारतवनी ॥

(यवनिका)

सकारान्तः । नियुङ्क्ष्व=नियोगं कुरु । प्रभूतैः=समृद्धैः । आपादयितुम्=जनयितुम् ।

भारतवाक्यम् नाटकादीनां अन्ते क्रियमाणा प्रार्थना । सारः- विविधैर्धर्मैर्विश्वासैश्च बहुविधापि इयं भारतभूमिः ऐक्येन विजयताम् । बहुविधा, अपि, अनून=पूर्ण । पल्वलाः=तटाकाः । कुहचन, ऋद्ध=समृद्ध । पर्वतैः पल्वलैः कैदारैश्च बहुविधापि भारतभूमिः परिपूर्णैक्येन विजयताम् । बहुविधा, एवं अपि, ऐक्य...। धनिकैर्दरिद्रैः मूढैः पण्डितैः अलसैः जागरूकैश्च वैविध्यपूर्णापि भारतभूमिः निरन्तरैक्येन विजयताम् ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ शुभं भूयात् ॥

EKABHARATAM

(SANSKRIT DRAMA)

(Translation)

This playlet forms a part of 'Kamadhenu' a prescribed text book for 'Kamadhenu' correspondence course to learn Sanskrit. So every body who would complete the course must be familiar with the text. While preparing this translation for publication as a separate book, the answers of Dr. A. P. Pai and Mrs. Ramabai Pai of Bombay who were very enthusiastically studying Sanskrit under the correspondence course, have been of cansiderable help to me. Hence I am much indebted to the respectable Pai family in this regard and I herewith thankfully acknowledge the debt to them.

E. P. Bharata Pisharodi

THE AUTHOR

Acquired fundamental knowledge in Sanskrit according to the traditional system. After his father's death in his ninteenth year, started to the Himalayas mostly on foot to see God blindly believing that the abode of God is there. Reaching Rishikesh, had contact with Swami Tapovanam. Disclosed his desire to accept Sanyasa ,The omnicient sage advised him to take to such a life only after his mother's death. Returned to live with his mother at home. Passed Vidwan examination as a private candidate. Began his career as Sanskrit teacher from 1943. Got married. Worked in various high schools. Evolved Kamadhenu Paddhati in ninteen fifty nine. Conducted Sanskrit study-camps in various centres. He was removed by the management of Shoranur high school on the ground of his activities in connection with the propagation of Sanskrit and thus had to forfeit all the benefits of his twenty seven year's service. Being dispirited he sought refuge with Swami Abhedanandaji at Trivandrum whose blessinvgs gae him a new life. By chance,

Sri. M. K. K. Nayar, the then Managing Director of F A C T appointed him as Sanskrit teacher in the I. S. C. School at Udyogamandal. Sri. K N. P. Nair, the Principal of the school encouraged him by all means. Since it was an English medium school he was forced to learn English which was completely strange to him till his middle age. Within one year he got confidence in his profession. Ventured to extend the Sanskrit correspondence course in Malayalam medium to English medium. After his mother's death, became free from all family bonds as foreseen by the great sage years ago. Permanent office of Bharatha Vidyapeetham was put up in his native place, Eranellur. Later on, after a long period of seven years, government of Kerala recognised his service rendered in the field of propagation of Sanskrit and pleased to consider his removal as retirement. Now he is immersed in the task of reviving Sanskrit education by propagating the Kamadhenu correspondence course in different medium of instruction and its scope is spreading far and wide because of the peculiar mode of approach to the subject matter which suits the modern age.

Act one The scene starts with dance programme connected with the independence day celebration initiated by the young rivers. By the end, Ganga appears there. They discourse with each other about the present situation of India being attacked by the destructive spirits like desert,poverty disease etc. They take an oath to make the country prosperous by the means of various kinds of service.

Act two- The desert, the Villain in the drama, welcomes disease, his comrade. The disease presents a report to his master regarding his successful tour for destruction all over India. Meanwhile the mirage and storm, the wife and son of desert, enter and the poverty follows them, the desert family entertains the poverty with some odd performances. Atlast desert and mirage are left alone.

Act three-Sea enters as introxicated and calls his wife Ganga. Having failed to

get response from ganga he returns prattling meaniglessly. Then Ganga reaches there and having failed to meet her husband she begins to curse herself. Meanwhile Himalaya appears there and consoles her. Eventually she knows about the depth, granduer ability and such good qualities of her husband from her father and becomes remorseful.

Act four:-Ganga enters in remorseful mood The desert comes to attack all the places. In his heat rivers become fainted. At last collision of both parties takes place and the desert becomes defeated. He suddenly changes to a vast land full of greens.

EKABHARATAM

ACT I

BENEDICTION

May the eternal omnipatont, universal trinity whose unceasing creative power of RAJAS is called Brahman by sages, whose sustaining joy-giving power of SATVA is known as Vishnu and whose mysterious destructive power of TAMAS is called Mrida (Shiva) protect all of you.

(After the prayer enter the rivers in the form of maidens singing in chorus)

(Group song)

May Bharata Bhoomi sanctifying the universe, be victorious and bestow prosperity on all living beings.

The Bharat Mata which shines with an excellent silver crown of Himalaya, looks enchanting with the white necklaus of streams and rivers,

Oh! my mother land, the sky above, always bright with the rising son, ever guard you

You delight in the gentle breeze of Malaya and rain life giving water on all needy creatures.

The crystal-clear lakes reflect the purity of your mind.

The spring worships you with its choicest blossems. And the Sweet-Autenm offers you her charming smiles.

The ocean worships your lotus-feet offering pearly waves with his own hands.

You shine with forests and mountains thick with trees and abounding in animals and your spledour and granduer are sung by sages.

(At the end of the song enter Ganga)

Ganga- (Looking around, to herself) Oh! here in the musical performance! I have delayed a little to reach here Every where in this Karmabhoomi the independence day is being celebrated

Godavari- (looking) Oh! our elder sister Ganga is here?

Ganga- Dear ones, is your programme over?

Goda- Yes, it is. but our expectation has not become in vain.

Ganga- why is it so?

Goda Because you have joined us at the end.

Ganga- Oh! but how did your celebration go off here? I am eager to hear about it.

Goda Then listen:

(stanza 2) Dharma the learned in all

vedas was the President. Equality was the stage which attracted the hearts of the masses. Freedom hoisted the many coloured flag. Truth delivered a meaningful speech.

Ganga- Alas! I have missed the rare opportunity. But still I have something to say to you. It is that you have many more responsibilities and duties yet to perform. I have seen and experienced much as I passed village after village. Alas! the present conditions in our mother land are strange and abnormal indeed! As for instance: —

[Stanza 3] The clouds rain again and again over the villages already flooded which look like the sea. The regions already burnt, are again scorched up by the sun with his hot rays. The over populated villages are seen to get more and more crowded. In a ward, whichever is not a ctually needed is accumulated in the same place.

Parnasha- Oh Ganga, the truthful,why do you say so?. You have yourself said here-before that after attaining freedom our country has progressed with pro-

spirity and many achievements. Do you ridicule us now?

Ganga- What! Is it a matter of ridicule? Dear, it is true that we have gained our independence. But to complete the work of perfecting it we have to solve many problems Look at the state of the country today:

[Stanza 4] We are divided among ourselves by many discriminatary properties like language, religion, wealth, province, caste etc. though strung together on the same thread.

It is imperative to find out some means capable of uniting Bharata though brought together by independence. Still it is divided by many fissiparous tendencies. There are two main ways to achieve this unity The first is internal and the second, external. The first is natural and long-standing which cannot be changed by external circumstances; see:-

(Stanza 5) The language of Gods which enlightens the world, prospers in this Bharata. Everywhere here , most of the people are seen sticking on spiritual values. The customs every-

where are basically pure and rooted in the principles of the saints. Though we are physically divided into separate individuals our mind is one and the same.

The second is rather complicated. If we direct all our efforts towards it the problem can be quickly solved. Food, cloths and shelter are the minimum requirements which must be made available for all. Probably the unity established by this will become firm.

Sipra- What our elder sister says is true.

Goda- It seems, she did not complete her words.

Parnasha- Let her continue.

Ganga- Further more haven't you heard that there are some frightful persons wandering all over the land putting obstacles on the way of the progress of the country.

(Stanza 6.) The chief among them is desert whose command is obeyed with bowed head by the all-destroying dreadful storm, heavy rain, whirl wind and mirage who produces unbearable heat.

Goda- What Arya says is true. Nowadays a number of wandering pandays (southerners) are seen near my banks shivering and being drenched by heavy rains

(Stanza 7) People young and old, bent under the weight of heavy bundles and followed by their domestic animals, roam wearing torn cloths

Sipra- In my area there is a vast desert, the father of all-destroying storm, the husband of mirage. It looks as if intending to make my banks devoid of plant and animals.

(Stanza 8) The desert areas look as steaming scorched by the hot rays of the sun. The clouds are blown away by the strong wind. The areas burn up the stars and birds with their flames

Ganga Dear, I have seen all these things with my own eyes. We are distracted by a thirst of unity of Bharata.

This country is divided into hundred by castes, provinces etc. still it seems to us that it is undivided. So all those who come to attack at the weak

points and standing in the way of the unity, must be driven away.

(Stanza 9.) We will restore greenery to the places ravaged by the desert. The areas flooded by excessive rains and made to appear like the sea, are to be made traversible even by tiny ants. Therefore, all of you may concentrate your minds on the unity of Bharata and discharge your duties satisfactorily. [Stanza 10] Let river Krishna make the Andhra Pradesh prosperous with an adequate amount of water neither less nore more. Let Narmada do the same to the land of Hyhaya and Kaveri to that of Chola and Pandya. May Murala make the palms bear plenty of coconuts in Kerala The river Shatadru may make Brahmavarta prosperous. Likewise Kapisha, the Ulkala province, Godavari the area of Dandaka and Sipra, full of crystal-clear water may bring plenty to Avanti

Goda- As you direct.

Ganga- Moreover in the service our fathers and uncles will help us as-

[Stanza 11] My father Himalaya will

provide herbs to fight diseases. The mountain Vindhya will prevent the storm with his hands of trees. The mountain Sahya with its cool breeze will temper the heat of the sun and make it pleasent as moonlight.

[One by one the rivers take oath]

[Stanza 12]

Ganga- I will make all of my area rich in trees heavily laden with fruits.

Goda- I will make the water-supply in my region adequately regulating the force of my current.

Sipra- I will fulfil the desires of the farmers by increasing their produce in the field

Parnasha- I will be careful in reservation of water wherever needed.

[Curtain]

ACT II

(Enter to desert with reddened angry eyes roaring loudly)

Maru Who are these thieves ? What a valour is theirs! All of them together try to drive me out of India. (Thinking for a little while) But there is my wife Mareechika (Mirage). She is capable of winning over them all. (Looking towards the green room) Oh! Mareechika, where are you? Come on, come on. You are more precious to me than my life and expert in cheating all the universe. Each moment, I wait for you seems to me like a year. (Listening and as if hearing something) What did you say? Is it our darling Prakampana (storm) has gone far away? Then let him come back. Till then you can be engaged in your own art. (Moving to one side and as if hearing again) Oh, it seems, my dear friend Maharoga (disease) is coming. Here he comes coughing repeatedly with a sound of brass drum spitting pieces of phlegm like pieces of conch-shells. His body looks covered with sores oozing pus and blood.

(Enter Maharoga as described)

Maru- (Moving to him) Oh, well well, Where have you been my friend? Is there any

special news? come on, sit down. (Beckons to sit

Maharoga-(seated) My humble salutation to you my lord By the grace of your noble self whatever I plan almost becomes successful. As for example:-

(Stanza13) Now Cholera is spreading wakefully in Madras area. To Karnataka the painful tumours are sent. Eye-diseases are prevalent in Avanti and in toxic fevers are performing a destructive dance in Kashmir. In short, whichever country I enter seems to be crying piteously and ceaselessly. And more over,

(Stanza-14) The husband does not look at his wife who is affected by leprosy. Similarly the wife does not care for her husband suffering from tuberculosis. The mothers afflicted by scabies being helpless throw ruthlessly their children on the ground who are crying day and night, sucking breasts and suffering from children's diseases.

Maru- Friend, by the mercy of God of destruction every thing will be for our good Because:-

(Stanza-15) Durbhiksha (famine) carries out my orders according to my wish. My wife Marecchika clever in cheating all, is always with me. The whirl-wind, an expert in revol-

ving the whole universe is in my care to obey my orders. And also my good luck is:-

(Stanza-16) You, the abode of all diseases give me help in despair, defeat, sorrow, and in dispirited state.

Maharoga- Even then, Lord, there are some things that trouble us.

Maru- What kind of troubles?

Maharoga- Wherever I sow the seeds of diseases certain medical herbs appear there to root out them

Maru- Which are they? From where, How is it?

Maharoga- That is what surprises me exactly. Some of them attend the patients with roots, some with fruits, some with leaves and some with flowers. Crores of seeds sown by me are rooted out at once. For example-

(Stanza-17) Those who are rolling on the ground distressed with pain all over the body, whose voice becomes too weak by contineous cry, are immediately look relieved by the service of certain excellent medicines.

Maru- My God! Which are those worthless medicines that stand in our way? If those are so, my wife is able to burn them out. Or there is my son storm. He will certainly uproot them. (Looking towards the green room) Oh!

beautiful one, attracting every one, all deciev-ing and of unsteady nature where are you my goddess of illusion? Come, come on (Seeing Mareechika coming from far away)

(Stanza 18) Dancing between the sky and the earth, increasing everybody's thurst out of her heat, resting her hand on her son's shoulder my good-natured beloved one is coming to me-

(Enter Mareechika witn Prakampana)

Mareechika (Neariug Maru) May Aryaputra be victorious!

Maru- Hallo! my beloved has come! Is it my son Prakampana! Comeon my son come on! Sit on my lap. What wonderful deeds did you perform today?

Mareechi- How can it be said? How wonderful were his deeds! The deeds polished with childish pramks created curiousity to the onlookers.

Maru- Dear, let our son say.

Prakampana Daddy, today I went too far away. On my way a village full of commotion came to my notice. Immediately I smashed it out. A number of children and old men were crushed under the walls of the houses Oh! how sweet was the cry of distress to hear. How enchanting was the crashing sounds of

the collapsing buildings! My dear daddy, somewhere making uproar and in some places blowing strong and so, you know, how victorious was my campaign!

Maru- Well done my son. May you live long destroying all.

Mareechi- Then! Say what happened next.

Prakampana- Then listen me daddy, Then on the way I saw a maiden of about my age. She is known by the name "Ativrishti" (Heavy rain) Oh! how beautiful she was! She immediately,

(Stanza 19) rushed to me with boisterous laughter of the flashes of lightning, raining in streams as thick as elephant-trunks, producing slush everywhere, creating dull darkness in all directions and swallowing the disc of the sun, she caught my heart very much.

Then, further I roamed here and there in a few seconds dallying with her in many villages. Whichever I uprooted she at once floated away. All fields, houses along with their attached sheds were smashed out at a stretch The entire humanity became aimless, helpless and hopeless. Ho! my daddy, do you know how much satisfied is my mind!

Maru- My dear son, live long and follow in your father's foot steps. (To Mareechika) My

hot one, treasure of anger, today we have become the hosts of a gentleman who is unattackable by enemies. Please entertain him with some performances of dance and song. Dear Prakampana you also accompany your mother.

Mareechi- (Dances catching son's hand) Dhim dhimi dhimi dhim dhimi dhimi dhim dhimi dhimi dhai-

Prakamp- (Dancing with irregular steps and singing out of tune) Dhim dhimi··· ··

Mareechi- Let the foul smell of pus and blood pervade in the whole world

Prakam- (Repeatig the same line dances awkwardly)

Mareechi- Threatens her son with her fore finger for making mistakes in steps and proceeds)

All mouths may be toothless and all may grow old and bald.

Prakam- (Repeating the same line dances)

Mareechi- May the ulcer cough and cold spread everywhere.

Prakam (Repeating the same dances)

Both- Dhim dhimi.....

(From behind the scene)

Ho! Everythig burnt; completely burnt!

Maru- (Listening) Ah! whose is this voice? It seems Durbhiksha (the famine) is coming-

(Behind the scene)Everything is lost, completely lost-

Maru - A news favourable to us!

(Enter Durbhiksha)

Prakam- Daddy, uncle famine is coming here itself

Maru- Let him come son, let him come. We wish him complete success. (Seeing famine and approaching him) Indeed his forms worth seeing. Becaue- His nakedness is covered with a piece of fattered faded and old cloth. His rough matted hairs are scattered on the cheeks with projected bones. Foul smell of sweat! Weakness of entire body Thus oh Durbhiksha, your appearance itself reveals the success in your endeavour.

Durbhiksha- (Nearing and stretching his hands) victory my Lord, victory!

Maru - What victory?

Durbhi- Fruitful, Lord, fruitful!

Maru- What is fruitful? Say, Is it your head?

Durbhi- Listen. When I left here I called Hatya (slaughter on the way.
She immediately;

Stanza 21) Looking terrible by stretching the blood red saw-like tongue out, generating awful fire by friction of fangs against one another producing dreadful thunder by clapping her hands that huge-figured fearless slaughter rushed to me with atmost delight

Maru- Ho Ho Ho! my dear one, you are very clever. And then?

Durbhi- Then going along with her I played in each village Whom I half-killed she killed completely. Some were killed, some ran away along with their families In short,

(Stanza - 22) Almost all the people were deprived of their cloths. Fields were burnt everywhere. Due to lack of food children were crying loudly. So their breath became weak Cattle-sheds looked like lifeless. Wells were made waterless and completely dry. All plants were made fruitless and destroyed. Thus the villages ceased to their real appearance.

Maru- Friend, you have done well Destroying everything may you live long! Definitely we are progressing by all means. Still all of us must be careful. Some are seen trying to make India prosperous. There is one Himalaya who wants to eradicate diseases with nice medicinal herbs. His daughter Ganga with her abundance of water tries to

attack my region. And also there are his younger brothers, Vindhya Sahya etc. and their daughters Godavari, Kaveri and so on. Everyone is looking for an opportunity to root out us altogether. If we would be the least little bit careless in our planning we will be annihilated without leaving a trace. Therefore all of my comrades must be alert in the matter.

(Stanza-23) The places which are ravaged by disease, which are made upset by the storm and which are burnt uy by the Kalanala (The fire of destruction) with its hot rays will be attaked and ruled over by this Maru. (Turning to his son and embracing) My beloved Prakampana, you may go along with your heavy rain (Ativrishti, and forest fire and roaming in all villages widen your father's empire. Disease, both you and famine do your own duty without any fault. My dear Mareechika, you be always with me creating delusion among all.

(Stanza-24) Dancing in the air of the end less space you may be ever successful without any obstacles attracting all far-passing creatures and making them desperate when they come near to you.

(Curtain)

ACT III

(On raising the curtain enter Samudra as intoxicated with raised hands and staggering like a drunk)

Samudra- (with slurring words Where is that Ganga? Where is Godavari? Where has Parnasha gone? These ill-begotten wretches have no thought for me. They do not know how great I am! Oh Ganga!

(Stanza-25) In my treasure-chest there are many kinds of jewels. I will not give you even a single one till you die. (Moving about) Oh! you unchaste among the chastes and chaste among the unchastes you go crookedly; you go tortuously; but you do not come to me.

(Stanza-26) Oh! you with well-developed breast and big buttocks, smiling with sands, having waving curls, oh, wavering one, holy one, tremulous bodied one, where are you Ganga?

(Loudly) Oh! you talking lovely like an owl as well as a cuckoo. Why you are so proud? Have you got water as much as I have? Your water carries only small fishes like fingers, where as mine carries as big as islands.

(Recalling some thing) Oh! how tasty was that fish-curry!

(Stanza - 27) That fish-piece properly cooked on low fire by young women, rolled in peper powder and strong smelling garlic, oozes water in the cave of my mouth.

(Spitting and recalling again) Do you say that I drank liquor? So, you suffering that joyful embrace of my hands, ridicule me? Or perhaps this is not a ridicule. You are just measuring up my worth! Because:-

(Stanza 28) Oh! when themoon is pouring white wine from his silver pot,which brave one in the world would not drink,sway and prattle?

Oh Ganga, Krishna, Sipra I am calling you again and again. But you do not hear me. (Recalling for a while) Or all other things disappeared in my memory. only that emerges like the overflowing froth from the toddy pot. Well! Well! Now you are wandering about to your own accord to serve the country. If so all of you may wander and wander every where Now I am giving permission for it My dear Ganga, you must be their leader

(Stanza 29) In words of drunk the sea permits Ganga and her comrades to go where - ever they like. This is the idea of this stanza. The words used in it have no exact meaning)

Exits prattling and staggering)

(Enter Ganga

Ganga- Aryaputra, where have you gone? Did you call me? Now I have left all my duties and came to you. Please order me what I must do. (Moving about) Alas! He is not seen here also Perhaps he has gone away disappointed. What shall I do now? Whatever I do is not appreciated to him. Whatever I do as for his appreciation has a contrary result. Whenever I go before him he spits at me; he beats me with raised hands and roars loudly with ear splitting effect. What should I do? Alas! my father's misfortune! Both of his daughters are living for his misery. Because:-

(Stanza 30) The abduction of the elder daughter by the Islams gives him sorrow. The younger Ganga has been tied in marriage to unsteady Samudra In spite of all this, my father stands ever watchful of Bharata from others invasion with his high and great body And also:-

(Stanza 31) The Vindhya stands productive by protecting hundreds of villages and the Sahya too humbly does plenty of valuable service The best two of my father's younger brothers endowed with splendid merits similaa to that of my father, make the Bharatr

Bhoomi prosperous.

Alas! I have become so unlucky. (cries)

(Enter Himalaya)

Himalaya- (seeing Ganga Dear, why do you stand here alone chattering and weeping? What is the cause of your grief?

Ganga- moving to him) I greet you, father. As regards me,

(Stanza 32) Sorrow is the ceaseless flow and here and there in the middle of it there can be seen some bits of delight like small sand-heaps. Weeping like this I am somehow passing my days in the thick forest without any resort.

Himalaya- Dear daughter, calm yourself. Such depression does not befit one who is serving the country. Sorrow and happiness will never affect them. Always they must be dedicating everything for others. Their path is uneven and often their desires may become futile Still they look as firm in their mind. Now you seem to be overcome by grief. Whence is this bewilderment which reduces your courage? Say confidently.

Ganga-Today I went to some parts of the country upto Bengal to quench the thirst caused by the droughts. I was wandering over every village making dried up fields rich with

greens bringing contentment to suffering farmers and filling dry tanks with plenty of water. Then Aryaputra came and called me. When I heard it at once I turned to this direction but he had already left the place. Fie! on me who is unlucky to follow my husband. (cries.)

Himalaya- Consoling her)

(Stanza 33) Dear child, fair-faced one, don't cry like this Don't weaken your father's heart which is full of affection. Your father who is capable of putting out even the forest conflagration the enemy-is losing now his habitual courage at the sight of your tears.

And also my dear, you need not doubt or fear about your husband. It is true that my son-in-law looks always angry and unsteady. But his magnanimous depth keeps our country unattackable by others And also see my dear, he never exceeds his limits Raising his iron-bar-like arms, roaring loudly as if tearing the sky frightening enemies, he serves as a protector of our land You know only his exterior wavering, not his depth or greatness. See,

(Stanza-34) He carries thousands of firm slands in himself being ever in motion He serves the world by sending goods here and

there. He has been born in the same noble family in which the Pacific ocean was born. So I am happy to be the father in-law of such a great personage

(Singing is heard from behind the Scenes)

The land of Bharate that gives the people happiness graws victorious by bringing out a contineous good. The sea plays its gentle drum of victory with unqiue sound.

Ganga- (Attending) It seems, Sipra and Parnasha are coming (again from behind the scenes.)

The trees worship the land with flowers which are sweet-scented and full of honey.

Her incomparable great code of justice spread all over the world.

(Enter Sipra and Parnasha singing)

The Bharata Mata who made the whole mankind thoroughly literate and proficent in their duties, shines as an ornament of the world.

Himalaya- How pleasing to ears is the song! Having heard it everything is forgotten. It is the influence of the song.

(Stanza-35) By pulling back the senses of hearers from their objects, music makes the mind rest in an eternal joy The mind, while

hearing music, seems to be sleeping blossoming expanding shining and also often smiling in amoment.

Parnasha (looking Himalaya with respect to herself)

(Stacza-36) He reveals his purity by external appearance and his magnanimity by the internal virtue. Though he appears unapproachable he is confidently approachable to everybody.

Sipra- (looking Ganga with curiosity, to herself)

(Stanza-37 It seems that the good qualities of her father have melted and formed as the flow of his daughter purifying all the three worlds.

Both- (Coming nearer Father, we greet you.

Himalaya- May dear ones, be beloved to the world. May your 'jeevana' (water and life) be only for others lives!

Purnasha- We receive your blessings by our heads.

Himalaya- Are your areas prosperous?

Purnasha - We have but the only cause for sorrow.

Himalaya- How is it?

Parnasha- How could the lands of such unfortunates like us prosper where the desert the husband of mirage- holds sway?

Himalaya- So is the desert bent on destroying your precinct again? It should not be so I have often advised him to remain quiet as before. Still he does not care me. Well I shall call my son-in-law, the sumudra now itself He is the only support for the afflicted ones So you can return now itself to your own areas. His heart is so deep and out of our reach. As long as he lives we have no room for fear from anything. Ho! his life is wonderful!

(Stanza-38) Because of his unstready outward behaviour people take him to be a fool. But actually by creating such an impression to others he makes them fools The nature of the great ones is impredictable. It may be irregular varied and extremely wonderful.

(Exit Himalaya, parnasha and sipra

Ganga- (with joined hands) Aryaputra, forgive me impure in thoughts words and deeds

(Curtain)

ACT IV

(Enter Ganga lost in thought)

Ganga- (To herself) Be pleased in me Forgive my laps. I have become impure to you in thoughts, words and deeds... I am in such a State.

(Stanza-39) I flow down from the icy peaks of Himalaya I am the beloved wife of the sea, I slake the thirst of the people. Such I am now burning greatly parched with the severe heat of desire for the unity of our venerable mother India.

Aryaputra kindly order me. I am your servent. Father, Himalaya, bless me, your daughter. Show me a way for the unity of our mother land so that I can make it prosperous Thus I will remain with nothing to do more. (Moving around and thinking) How has such a disunity come about in this land which is united by words of sages and completely detached from others by mountains and oceans. Though there are different castes, strange political views and various languages here; all these are established in the same principle of Ahimsa (Again moving around and thinking) This disunity will never be longstanding. But it seems to me to be momentary which can be removed by availability of food, cloth etc.

(From behind the scenes)

Go away! Dull lands of greeneries, go away!

Ganga- This thunder like roar seems to be of desert (Again from behind the scenes

(Stanza-40) Whichever river that attempts to drench me, the Death of waters, with its current whichever cloud wishes to obstruct the jolly graceful movements of my dear wife whichever tree or city that resists the playful blow of our darling son; let it come to me, it will be burnt to ashes in the burst of my hot breath. Ganga- Alas! This calamitous words of desert are painful to my ear. Aryaputra, please forgive me for all that I have done. Give me such a strength by which I may repel this calamity. Alas! I am alone here! Moving around with excitement, Oh, Purnasha, Come here come hear! Godavari come here, Vetrvathi, Sipra, and Brahmaputra come here. This awful desert intends to harass all of us. All of us may join together and take all efforts to rout him out from the areas of Avanti salwa and Anarthe.

(From behind the scenes) Sister, here I come.

Sipra- (Enteriug) Ganga, just look there. The storm whirling about is performing a play

of universal destruction.

(From behind the scens) sister, here I come.

Parnasha- (Entering) Sister Ganga, cast your eyes in a distance- That awful desert is seen blinding our eyes, oozing heat from his body fondling his wife mirage with his chest. Come on, now we must pray for water (joins hands

(Stanza-41)Oh! Mountain Pariyatraka, send forth water for your daughter, Parnasha, by which we would remove the desert attacking your surroundings

Sipra (with folded hands)

(Stanza-42) Father, Vindhya, give me water. Your daughter Sipra is praying for it. You always hold hundreds of rain clouds with your head

(All rivers become thrilled by the pleasure of sense of touch of the new rain drops.)

(Enter desert with anger-flushed eyes

Desert- Ho! Ho! Ho! Away! Away! This is the place for my merriment- If you don't leave, you will be certainly evaporated in my heat (Dances, Roams and jumps about in excitement

Ganga- (Taking courage) What nonsense are you talking? You rogue!

Desert- looking at each of the three) Ho!

Ho! Ho! Fie on you! Fie on her! Fie on this one! Do you talk so? (looking back) Dear Mareechika, here also are some who look like you They are scolding me.

(Stanza-43) They sound like you; move and play exactly like you. Their hairs, breasts and skin also look like yours

Sipra- (looking at desert) Move away! We are the daughters of Kulaparvatas. We are come from very respectable families Move away!

Maru- (in coufusion) Ho! Ho! Ho! Alas! Mareechika, Where are you? Give me courage once. (Looking around) Alas! She is not seen here. Dear Mareechika, so expert in deceiving all animates and inaninimates now you have gone leaving me here. (looking behind again) Darling Prakampana, come hither. This is an opertunity for you to help your father. Don't you hear my calling? My dear Where did you go? (Thinking a litt!e) Both of you do not hear my calling? (Taking caurage, to himself)' Why should I ask the help of women and children being a man myself! (aloud) Who are you? Whence you have come? Why did you come here? Your coolness disturbs me of powerful heat which is equal to pralaya fire I don't like this. Go away from my country!

Ganga- This is our country. You must get away from here No more your existance in our Bharatha Bhoomi hereafter.

Maru- Do you insult me or threaten me? If so you will be reduced to ashes in my soft heat (He emits heat. Rivers pour water on desert all of a sudden The water turns into vapour in the heat of desert.

Maru- (Roaring) I am the great king Maru expert in turning the whole universe into ashes. This is not known to you. You will know it hereafter (Roaring goes near to the rivers)

Rivers- (unable to bear the heat) Oh! mother earth Oh! father!

Ganga- Oh my Lord, Oh, my father!

(All faint)

(Enter Samudra roaring with hands raised and staggering)

(Maru frightened, shirks away)

Samudra- (Seeing Ganga in faint) Alas! What happened here? Dear, what is the cause for your grief? Here I am your mate in distress.(looking around)Alas! Sipra, Purnasha what happened here? (Touching all the three with his palm aud looking into their faces) Oh, oh All of them have fainted? What is tne cause of your fainting? These three cool by nature seem to be affected by heat (Bringing them

to consciousness by touching and some other cool treatments, to himself) Oh! The life of the rivers is strange! because: —

(Stanza-44) Born in a highest family they always go downwards. Being ever pure they accept all dirts. They are straight forward but they go crookedly. By nature appearing in the form of flood they give birth to the universe.

Ganga (Opening eyes) Ah, Aryaputra! Forgive me all my faults. (Weeps)

Samudra— (Wiping her tears with his hands) Dear, you have not offended me in any way.

(Sipra and Parnasha too open their eyes)

Sipra — Is it Aryaputra! How is it! (Looking) Really it is Aryaputra himself!

Samudra- Yes certainly. It is your Aryaputra. Be consoled Say, what is the cause for your grief? I am the help in distress to you all What do you want now?

Three- (Together) Aryaputra, give us water by which we will remove the desert.

Samudra- Where is that desert whose death is forthcoming?

Ganga-He must be hiding somewhere here

Samudra- Wait here a while. I shall come back after catching him. (Exits)

(Behind the scenes.)

Alas! All is burnt! completely burnt!

Sipra- Sister, whose is this distressed voice?

(Again from behind the scenes.) All is lost completely lost.

(Enter Himalaya covered with fruits and medicinal plants chasing famine and disease who are running with loud cries.)

Famine- Alas! All is smashed! completely smashed!

Disease- We are dead lifelessly dead.

Himalaya- Run away! Run away! and never again set foot on our Karmabhumi

Both- As your Honour orders. We will never set foot. Never set foot.

(Enter Samudra dragging in desert by the neck.)

Desert- Set me free my Lord, let me free my God! (Cries pitifully.)

Samudra-(Stanza 45) Yah! you want to go? you want to drink? If so, drink away plenty of water Let your belly be protruded as if that of a pregnant woman.

(Samudra makes him drink water- Desert trembles and dilates his eyes-)

(All look at one another with different expressions.)

Samudra- (going near Himalaya) Father, I greet you. Accept this load of water (Turning to the rivers) Ganga, Sipra, and Parnasha, come here. Receive the water from the head of your venerable father and pour it on the desert with your cool and soft hands. (All the three do so and the desert immediately changes to a fragrant land full of vegitables.)

Desert- (Delighted with tears of joy falling at the feet of Himalaya with trembling voice)

(Stanza-46) By living day and night with sinful people I fell in mean and sinful acts. Now you lifted me up from such a life Please pardon me who committed hundreds of faults and take me as your own son

Himalaya- (taking desert by hand) get up dear son.

Maru- Father, engage me with some useful works

Himalaya- By producing food in plenty you may serve this Karmabhoomi. To make her unity this is the only way

Maru- By your grace, Father.

Himalaya- May you prosper, son. (Blesses)

Maru- Father, what more should I do to

please you father?

Himalaya- What is a good thing other than this? Still we may wish our country prosperity.

(Bharata Mata appears. All stand wonderstuck. Bharata mata b'esses all)

(All sing in chorus with folded hands)

Bharatabhoomi that shines with entire unity may be victorious though she appears various in opinions, religious, activities, whealth cunstomes, beliefs and ways of life.

In some places there are mountains in some other places lakes and in some other, rich fields. Like this she may look in various nature- Still the Bharatabhoomi with complete unity may be victorious.

There are rich and poor learned and ignorant lazy and alert. With such people she appears various. Even then our Bharatamata who shines with complete unity may be victorious

—The end—

BHARATA VIDYAPEETHAM

Has been rendering service in the field of propagating study of Sanskrit, Since 1950.

It conducts a Sanskrit correspondence course of forty self-contained lessons based on the KAMADHENU PADDHATI of the Vidyapeetham through the medium of English Malayalam and Hindi.

It publishes books, pamphlets and other literature intended to enliven the interest in Sanskrit-studies in the common man and enrich his understanding of this vast store-house of Indian culture.